

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

ПЕРЕБУДОВА
БАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ
(ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРИТЧА)

•
СУЧАСНІСТЬ
ДРУГЕ ВИДАННЯ
1990

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

ПЕРЕБУДОВА
БАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ
(ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРИТЧА)

СУЧАСНІСТЬ
ДРУГЕ ВИДАННЯ
1990

Технічна редакція Юрія Маївського
Комп'ютерний набір Наталі Алампієвої,
Ірини Білевич, Марії Варварів

Yevhen Sverstiuk
RESTRUCTURING THE TOWER OF BABEL
(The Parable of Chornobyl)

SUČASNIST — 1990
1st Edition — 1989
2nd Edition — 1990

All rights reserved.
Copyright © 1990 Sučasnist
ISBN 3-89278-023-4

Зміни в правописі — на бажання автора.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Куди йде людина без Бога?

До чого привели тотальні експерименти XX віку над людиною, над природою, над усім, що несе в собі тайну творіння?

Які уроки світові може дати країна, яка явилась перед нами притчею під іменем "Чорнобиль"?

Який урожай віщують зерна насильства і смерті, посіяні в Україні за роки терору і геноциду?

Якщо моя скромна праця дасть хоч скупе висвітлення цих питань, то вона вже актуальна.

Нині очі всього світу дивляться на Схід, де вчорашня наддержавна творить новий фасад "перестройки". Західна преса розгадує нові терміни, фіксує зміни в політиці, але не дуже вникає в загадку побудови, яка перебудовується. Нагадую, що "перебудовується" не система, а пробують переробити її витвір — homo sovieticus, який виявився у праці ненадійним і нежиттєздатним в кінці XX в.

Виявилось, що ця людина творила міражі, стереотипи і міти на експорт, старанно приховуючи реальність навіть від себе.

Нині світ шалено крутиться в полоні свого науково-технічного прогресу. Йому бракує моральної і духовної сили, щоб стоїчно пройти над прірвами. Світові потрібна нова вистраждана правда замість старих стереотипів-обманів і самообманів. Світові нині треба пізнати себе і тверезо оцінити своє становище.

Україна — об'єкт найжорстокіших експериментів і карань, арена спустошливих війн між націонал-соціалізмом і інтернаціонал-соціалізмом, має сказати важко вистраждану правду про себе, скориставшись "гласністю".

Вітер часу оголює страшну дорогу самозаперечення, якою ми пройшли під червоним прапором. Мені страшно, що молодь, позбавлена високої ідеї, може піти цією дорогою в нікуди — без усякого прапора.

Автор

НА ЗЕМЛІ, БЛАГОСЛОВЛЕНИЙ АПОСТОЛОМ (ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРИТЧА)

У тисячоліття Хрищення Руси земля св. Володимира стоїть просто неба у великім сум'ятті. Київські гори, благословлені на славу і життя рукою св. апостола Андрія Первозванного, задивились у темну течію Дніпра, що втратив незворушну певність у своїм плині до моря.

Суєтно-горда і нерозумна воля людини стала перегороджувати і зупиняти цю течію та заливати Дніпровими водами благодатні поля і давні квітучі села, що вціліли з глибини віків супроти історичних навал і потопів. Безумна воля лицедіїв ХХ віку розтоптала і позмітала гнізда мирних рибалок, хліборобів і пасічників та перетворила їхню історію — минуле і сучасне — на загниваючі болота, велично найменовані "морями". Широким і мілким морем розлилася стихія одноманітності...

Втратив певність своєї ходи і сам народ, духовно заглушений, релігійно і національно здичавілий, а в результаті — збайдужілий до себе самого... Йому теж численними греблями і мілинами перегороджено дорогу до великого моря вселюдської духовності, куди спливають живі води національних джерел. Нас віками живив через всі лихоліття, попри недобру чужу волю темних господарів над нашим життям, благословенний дзвін джерела, ясний, як вранішня молитва і вранішній спів...

На широких застояних мілинах зовсім не відчувається напрямку течії, і жоден живий струмінь не зраджує глибоких джерел. Але вони є, вони живуть і непомітно живлять ці витoki одвічної ріки, — важко тільки сказати, чи забруднені води в гирлі біля моря — це ті самі живі води, що виходили з витоків?

Щораз частіше нині повертаємось до джерел, щоб збагнути: де ми і куди нас несе? З чого починалась і з чого нині починається людина нашої християнської цивілізації? Ясно, що становлення окремої особи повторює становлення людини в світі... Біля витоків не розминутись нам з образом Мойсеевих скрижалів. Людина починалась з того, що утверджувала вищі цінності над своїми поточними інтересами і нахилами своєї хисткої природи, утверджувала сувору дорогу нагору до Вищих Цінностей, переступаючи минуші, сьогоденні. Дикун безтурботно міг служити обряд в честь ідола. Але прийняти суворий образ Єдиного Бога і бути вірним йому назавжди — прийняти важку, ледве чи посильну людині Першу заповідь — це вже означало стати на високу дорогу. А там далі стоять знаки великих імперативів і великих заборон. Витворюй культ святині, свята, офірності в ім'я Бога. Витворюй традицію поваги й самоповаги

— шануй батька-матір, щоб довговічним ти був на землі, яку дав тобі Бог.

Це вже ряд обов'язків, вищих за інтереси, резони і нахили особи. Це вже те, що — мусиш. Над конкретними взаєминами сім'ї, над почуттями симпатії-антипатії — утверджується принцип. До нього або підіймаєшся, або опускаєшся і — падаєш. Далі виші шаблі великих заборон — не називай імені Бога твого всує... Не убивай... Не кради... Не блуди... Не привласнюй... Не чини того, що тобі хочеться, а чини те, що повинен, щоб бути гідним свого Бога!

Стаєш людиною, обираєш дорогу Бога твого — і вже перестаєш бути рабом своїх слабкостей, стаєш вільним — актом свободної волі вибираєш з усіх можливих — потрібні і гідні кроки до самоствердження. Маєш бути гідним обраного шляху. Заборони стають принципами. Людина нашої цивілізації спиралася перш за все на принципи, а тоді вже керувалася більш особистими мотивами. Тільки принципи пов'язують зорганізовані структури — плем'я, народ, суспільство.

Христос приходить не усунути Закон, а виконати його — утвердити Волю Отця, що послав Його. Кожною сторінкою життя Він утверджує в світі нові ідеали — Істини, Добра, Краси. Він являє вчинки, що можуть бути піднесені до рангу закону. Книги Закону і Пророків Він доповнює етикою живої любови — проповіддю і особистим прикладом. Це дає підставу чужому — прокураторові, що присудив Христа до страти, сказати слова подиву: ECCE HOMO!

Звідти почалась наша віра, наша мудрість, наша етика й мораль. Хоч би як ми збивались на стежки блудного сина, здичавілого сина — над нами століттями височів ідеал, і в найтемнішу ніч все ж світився над ним німб святости, і висока дорога кликала, і ласкава рука прощала. Були хвилі жорстокосердя та безбожної сваволі, але над усіми законами десь височів Закон Божий.

"Він не знає Страху Божого", — говорили в народі про людину беззаконну і зовсім не вироблену морально. Людину, в якій нема чистого дна, і чим далі копнеш, тим більше мулу. Людину, у якій нема стрижня, за якого міг би зачепитись якийсь принцип, щоб до нього могло пристати Слово. Це не значить, що та людина не знала страху й послуху — часто вона дуже боялась сильніших і слухалась начальників та владу... А от Страху Божого — не було, і тоді казали: то страшна людина — *безбожна*. І, навпаки, були люди всевладні і не залежні навіть від короля... Вони мали власні замки і війська. Пристрасті їх занесли далеко... Перемоги п'янили... Підлеглі лестили і розпалювали спокусу... Але кожен день вони ставали на коліна перед вівтарем і усвідомлювали, що в душі їх живе Йов, і що день завтрашній — у руці Господній. Страх Божий потроху ставив їх в русло, і нерідко вони віддавали всі завоювання та замки в офіру або, як Шевченків Чернець, нараз зрікалися всього. Страх Божий

задавав міру, нагадував межі, диктував дії і застерігав перед певними діями людей навіть безстрашних.

Це була школа Закону Божого. Головне, кожна дитяча душа мала пройти цю школу і підійматись до ієрархії цінностей — до свого Бога. Попри всю нашу бідність, слабкість, порізненість, ця школа була більш чи менш реальною. Це я називалось вихованням, тобто обєріганням дитини від лихого впливу, який стягує з дороги традиції і принципів у прірви безпринципности та безбожности — на путь нечестивих. "Бо відає Бог путь праведних, а путь безбожних загине".

Ці слова можна поставити епіграфом до нашої історичної пам'яті, яка береже нитку минулого в ключі правди і праведности. На сторожі традиції стоїть сім'я, родина, рід, народ — вони оберігають від випадкових впливів випадкового середовища і мають забезпечити виховання.

Ідеалістична філософія нашої культури — візьмемо її підсумок в особі основоположника нової філософії Канта — ставить людину як мету, а не засіб до якихось цілей. Вона розробляє найвищі засади безкорисности. Вона утверджує обов'язок як стрижневу основу становлення особи.

Власне — вона узагальнює і сучасною філософською мовою формулює суть християнського вчення про людину, її принципи і цінності.

Це вже інше питання — якою мірою ідеал проникав у сіру атмосферу буднів у страшній історії нашого народу. Чи в кожную хату проникав промінь світла Любови? Чи багато було сильних духом, щоб подолати відчай, і, всупереч логіці обставин, відповідати добром на зло? Чи рясніло такими шевченківськими матерями, які берегли вірність традиції за всяких умов?

Бо людина є тільки людина, слабка і хистка, коли в її хаті немає місця для свята, коли —

Там неволя,
Робота тажкая, ніколи
І помолитись не дають.

Шевченко

Соціальні хвороби спричинили пошуки інших доріг до звільнення людини від накинутаго на неї ярма. Револуційний ідеал мав за безпечити реальні умови розвитку особи та суспільства. Так цей ідеал вимальовувався в свідомості і мрійників, і борців за новий лад.

Але на великому історичному повороті вже від самого початку особа була зім'ята в ім'я "більшої цінности" — маси. В штурм пішли маси — долали старий світ в ім'я "щастя трудящих мас". Ніхто не питав, що значить ця метафора і чи торкається вона також людини, особи, сім'ї...

В революційному вирі особа зникла, одиниця висувалась не інакше, як під псевдонімом. Але висуваючись, вона багато чого зрікалась — чи то з ентузіязму, чи то з дипломатичних резонів. Вона діяла "від імени" і дозволяла собі методи, яких батьки їй не дозволили б...

Передусім вона зрікалась Бога, а разом з ним святости непохитних принципів. Це страшна правда, але людина легше зрікається великого, ніж малого. Велике їй несила нести проти течії. До того ж вона звикла думати, що велике несуть всі, велике мають тримати на своїх плечах "великі", а я — "чоловік малий"... Вона хапалась за очевидні, відчутні, зримі цінності і керується "здоровим глуздом", який насправді є спантеличеним глуздом зляканої істоти, що, розтанувши в масі, переступає через вищі принципи і опускається до минулих сьогоденних інтересів. У світлі сьогоднішніх інструкцій вони і є єдиною справжньою цінністю. Завтра їх закреслять і замінять іншими...

ДОРОГА СИЛИ

Конформістські візії деяких західних авторів про спільність комунізму і християнства більшовики зневажливо і резонно відкидали. Бо що б там не було в первісному комунізмі сивої давнини, нині їх ідеал вимальовувався як антихристиянський від самого початку.

Правда, ззовні схожий з християнським був революційний аскетизм. Але в цій зовнішній схожості закладена протилежна суть: християнський аскетизм є упокоренням гордині і не має жодних зовнішніх цілей, — лише моральне вдосконалення через зречення насолод, які дає світ. Революційний аскетизм — матеріялістичний. Він зневажає покірність кротких і чистих серцем, відкидає співстраждання, милосердя і "всяку містику". Це аскетизм гордині, це скромність гордині, і мета його — здобути собі право не щадити інших, право судити суворо і нещадно.

Так само протиставлення в радянській літературі християнського "абстрактного" гуманізму клясовому соціалістичному гуманізму — цілком правильне. Це — протиставлення милосердя нещадності. Треба тільки уточнити, що безцеремонний "класовий гуманізм" зовсім не є гуманізмом, оскільки він не підносить Людини як такої, а ставить одну людину проти іншої, загострює класовий егоїзм, творить ворога і культ нещадної боротьби з ворогом. Нічого дивного, що цей "гуманізм" не може втриматись на такій слизкій і умовній грані, а виливається в послідовну жорстокість задля самоствердження, вже не розбираючи чужих і своїх: коли нема "чужих", ворог відшукується серед своїх, і теж — масово...

Християнство є вченням для вироблення індивідуальності через пізнання Найвищої Особи. Його мета — особа, індивідуальність, яка зберігає дар любови і силу обдаровувати — роздавати... Християнство вчить моральної непохитності і не розуміє гнучкості людини на вимогу минулих обставин. Християнство не визнає морального релятивізму і пристосування до волі особи, яка має владу.

"Блаженні убогі духом" — учить Христос. Саме слово "блаженні" викликало саркастичну посмішку і зневагу до смиренності негордих духом. "Блаженні ті, що плачуть" — цьому протиставлялось торжество переможця: хай недобитки плачуть...

"Блаженні кроткі" — сувора влада поверталась до них спиною, поблизкуючи шкіряною курткою і мавзером.

"Блаженні спрагли правди" — до таких була презирлива посмішка: ваша правда минула, тепер наша правда...

"Блаженні милостиві" — цього сентименту твердий більшовик не зносив: і не просить, і не молить — Москва сльозам не вірить.

Вольові генії беззаконня і революційної законності не знали

милосердя: воля — непохитна, сваволя — безмежна, неволя — абсолютна.

"Блаженні чисті серцем" — це наперед приречені візці.

"Блаженні миротворці" — це перші "контра": боротьба ж непримирenna...

"Не судіть ближнього"? — судіть, і то зразу...

"Дорогою вузькою"? — Ні! Тільки широкою...

Антихристиянська суть казармового комунізму найрізкіше виступила проти заповітної Христової науки любови і прощення. Послідовна класова пильність, "нетерпимість до всяких проявів" — стала воістину новою релігією, такою ж абсолютною, як новозавітна проповідь братолюбів.

Власне, любов і ненависть — ці полярні поняття існують як полюси єдиного цілого. Класова ворожнеча і ненависть хотіли у всьому бути протилежністю любови — як крайнє виродження любови. Слова "любов" соромились, і навіть в інтимному хотіли його змінити чи хоча б приховати "ідейною спільністю".

Що ж до християнського прощення, всепрощення, то тут теорія і практика комунізму мала, крім принципового неприйняття, й густе емоційне забарвлення помстою — "справедлива класова помста", "караючий меч класового правосуддя..."

"Не судіть, щоб і вас не судили, бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас..." (Мат. 7:1-2).

Від самого початку переможці готові були судити не лише переможених захисників старого, але й весь старий світ. Тільки неблаганна логіка економічного розвитку змушувала спершу торгувати з ним. Після війни багатьох здивувало: яким чином в таборах і тюрмах опинились японські воєнні злочинці, яких мала б виявляти американська сторона?.. Адже Радянський Союз по суті не мав справи навіть зі справжнім японським військовим опором, бо вдарив на Японію в період її капітуляції... Це — "безпринципні міркування"! Класова принциповість не знала меж: вона судила суворо і скоро скрізь, де мала владу... Хто пам'ятає суди — від трибуналів до колгоспних зборів, той пам'ятає ту особливу атмосферу нещадності, яка нищила кожного, хто посмів заступитися за осудженого або хоча б засвідчити факт на його користь, той відчув дух безкомпромісного суду і розправи.

То був головний інструмент влади, що сіяв страх і забезпечував рівень страху в суспільстві.

Воістину буквально збулось слово Христове: "І вас судитимуть...". Неймовірна вахханалія скорих судів і розправ над усіма активними учасниками "революційної законності" перевершила навіть Французьку революцію, що ввійшла в притчу.

XX вік уражений недугою моральної і духовної слабкості, що дрібнить його розумові сили і спотворює наукові ідеї. Кажуть, що

морально-етичний розвиток людства відстає від бурхливого науково-технічного прогресу... Якби то так, що морально-етичний розвиток тільки відстає... Він заморожений. Мораль деградує в полоні засобів — без високих цілей. Страшна епідемія XX віку — насильство, породжене втратою віри і миру в душі, виплід занепаду і відчаю.

Що таке груба лайка революційної доби?..

Оглушить бы их трехпалым свистом

В бабушку и бога душу мать

Маяковский

Здається, лайка виникає тоді, коли людині несила витримати, коли здають нерви і втрачається рівновага. Тоді відкривається клапан — і розлягається дикий свист. У всі часи бувають такі екстремальні ситуації, але стримуюча сила, нормалізуюча сила людини слабне в епоху гвалту, коли насильство стає надовго стихією життя. Тоді воно виробляє свою мову — "общепонятну", жорстку, злу, де крик відчаю перекривається ревом вседозволеності. А вседозволеність — це передусім переступ табу, зневага святині, наруга над найсвятішим, найвищим, до чого традиція забороняла наближуватись...

Чим більше людина звикає до того, що вона ніщо і її не слухають, тим голосніше й грубіше звикає вона говорити і тим більше черстою байдужості у її мові. Як розладнаний інструмент, по струнах якого вже не бігають вироблені пальці, а чужі б'ють кулаком.

Величезна країна впадає в замкнене коло духовного і словесного блуду. Наче при будові Вавилонської вежі, слова втратили вагу і загубили значення. Розум без честі почав вироджуватись і, ослабнувши на холостих обертах, став виробляти дивовижні форми імітації правди. Одна неправда потягла за собою іншу...

Очевидно, це не перша в історії спокуса від лукавого — блудний відхід від важких висхідних доріг на спокусливу легшу дорогу сьогоденних цілей, де замість вічних ідеалів вивішують принадливі гасла...

Десь на щедрінському острові така епідемія означала б заглохла життя кількох поколінь і небагато значила б для решти світу. Але велика країна, зв'язана системою сполучених посудин з рештою світу — в епоху духовного ослаблення людства... Недуга визріла і перекинулася на державні організми, отруєні атмосферою довгої війни, звичні до азартних спроб насильного вирішення життєвих проблем, які вирішуються віковим плеканням добрих начал. Героєм віку став вільний від релігії і християнської традиції зухвалий повелитель мас, геній безоглядної гри в найвищі ставки, не забезпечений нічим, крім одразу всіх цінностей світу...

За ним в герої потяглися романтичні і просто злочинці, які ста-

ли злочини коїти в ім'я високих цілей — ошасливлення всього людства. Жертва сучасним життям людини в ім'я майбутнього, жертва людьми в ім'я людства, зрештою, жертва святинами в ім'я перетворення каменя на хліб щоденний... Все це йшло, розуміється, всупереч Заповідям Божим — і не тільки проти людської совісті, але часто проти елементарного глузду. Носієм цих заповідей і здорового розуму був селянин — через нього і через моральні здобутки його праці переступили і пішли далі порожняком назустріч "прекрасному майбутньому"...

Постать терориста — це емблема ХХ віку. Червоний терор, коричневий терор, просто терор — це та найпростіша арифметика, в яку полюбляв пірнати критик Бєлінський і практик Раскольников. Це надійний ключ для людини, яка не знає, в які їй двері. Вона вламується в будь-які двері, навчившись ефектно розганяти господарів.

Історія знає немало прикладів низького падіння тих, що високо літали. Але їх топтала переважно зовнішня сила — після поразки.

Нині ми стали живими свідками катастрофічного банкрутства зла в силу причин, закладених у ньому самому. Воно дійшло своїх меж — і загнило. Ідол віку впав під вагою своїх злочинів.

Це рідкісне явище, коли сила, звична до безкарності, падає перед словом. Здається, ніколи ще історія так не демонструвала правдивості християнської етики і неспроможності її антиподів, породжених впевненістю, що нема Бога і нема моральних Законів, а тому можна хитрістю і насильством замінити світовий порядок, тисячоліттями утверджений.

Ні, таки зовсім не химера — правда, совість і ті чесноти, на яких досі тримався світ...

А тим часом цілі покоління у величезній масі вже встигли наполовину повірити, що це химера. Відступившись від Бога і від Істини, кожен морально уражений чоловік, проте, хоче, щоб їх зберегти особисто для нього, щоб з ним були по-божому, по совісті, чесно...

Весь світ нині зацікавлено стежить за експериментом віку і заглядає: що живого залишилося під тотальним пресом?

ДІТИ РОЗОРЕНОГО ДОМУ

Картина моральних деформацій дуже складна. Особа загалом змалювалася, змаліла під тінню ідола і зблідла. Зберігаючи образ і подобу Божу, вона не виробила сил, щоб нести цей образ у собі. Без Бога все, що з великої літери, стало з малої літери... Людина стала державним гвинтиком. Право вивітрилось. Моральний обов'язок здригнувся до зобов'язань перед кимось. Страх Божий виродився у підлий страх перед дужчим. Честь спорожніла, як вітвар без офіри. Всі цінності, всі чесноти втратили печать Абсолюту.

Не диво, що при спробі повернутися до правди звичайна напів-правда збагачується фактами, які, зрештою, і раніше притишено сиділи у свідомості...

Білі плями стають сірими плямами.

Потреба в живій Істині ще не визріла, і звичка не додумувати до кінця ще залишилась... А в многоглаголанні — нема істини.

Не будемо говорити про блудословіє, коли називають *Чорнобильську катастрофу* — аварію реактора, а *голод 1933* — недорodom. Але мусимо говорити про злякану людину, яка набралася хоробрости — і каже "все, що хоче" — на тій самій заданій глибині...

Інтелігенція забула свою головну дорогу — дорогу шукання істини. Істини свого народу, своєї традиції, самопізнання і самоствердження на висхідній дорозі, що веде нагору — чи Сінай, чи Голготу — чи Сізіфову гору. Здається, нині інтелігенція звично обминає високі гори і радіє вже з того, що не мусить котитися вниз.

Одна з ознак глибокої моральної кризи суспільства виявляється навіть у суперечці про т. зв. "очорнительство". "Не треба займатися очорнительством!" — воляють одні з приводу розкриття прихованих і засекречених сторінок життя найбільшого злочинця, носія епідемії морального розкладу і організатора нелюдських спектаклів розчавлення людини в ХХ віці. І з приводу його співучасників... Ні, треба їх викривати нещадно! — гарячкують інші. Сперечаються переважно люди з вищою освітою, обізнані з основою моралі і права...

Тоді як скромний (але незалежний від влади) священик у своєму приході пояснив би всім доступною мовою: "Нема нічого таємного, що не стало б явним... Правду повинні говорити всі, не лише гнані за правду — це обов'язок кожної людини... Чорнити — це бруднити біле, а нинішній процес є споконвічно відомим в історії запізнаним викриттям злочинів... Кожне суспільство, яке хоче очиститись, мусить викинути, а не прирошувати гниле тіло... Правда необхідна й корисна, навіть якщо вона вимагає зберегти лише один відсоток і спалити 99 відсотків брехливих книг... Пам'ятайте, що на на-

сіння зберігаємо основи, згідні з Законом Божим і законами людськими”.

Добрий священик пояснив би, що позавчорашні ідоли — теж були колись дітьми, теж були людьми, але стали сліпими поведінками сліпих, а коли падали до ями — їх роз’їдала лють, а блудна віра і зла воля водила їх блудними дорогами. І були вони людьми дуже нещасними, нечиста совість і брудні руки не давали їм ні хвилячки миру в душі, але подібно до запеклого злочинця, вони глушили совість новими злочинами проти ближнього свого і змушували один одного до співучасті в зlodіях.

Прости їм, Господи... Але ми, люди, мусимо плекати добрі начала, а для цього мусимо виявляти і говорити всю правду...

Моральна криза сьогodні спричинена і тим, що злочинці, усуваючи чесних свідків, убили отого доброго священика, який добрим голосом сіяв прості слова правди і любови між людьми.

Для розуміння багатьох явищ нинішнього нашого життя потрібно усвідомити суть антагонізму ідей у XX віці — антагонізму з глобальними тенденціями.

Цього не знав XIX вік. Обґрунтовуючи свої спокусливі гіпотези, Дарвін допускав право протилежних гіпотез і зовсім не уявляв собі дарвінізму в формі тотального державного атеїзму з відкиданням духовно-релігійних цінностей. Маркс боявся марксистів, схильних догматизувати окремі його постулати і аж ніяк не сподівався, що державний марксизм переступить через його головний соціальний постулат: вільний розвиток кожного є основою для вільного розвитку всіх. Ніцше полюбляв крайнощі, зокрема антихристиянські, але сердито застерігав проти будь-яких спроб практичного втілення його ідей.

1917–1918 року релігійні вчення були визнані антидержавними, марксизм і дарвінізм — державними.

Державна концепція була заснована на загальнообов’язковій гіпотезі про вирішальний вплив соціальних факторів і про можливість революційного перетворення суспільства, тобто всіх форм життя.

Передусім людини: вона мала бути перевихована в дусі нової пролетарської свідомості. Педагогічна теорія взяла за основу Руссо — його образне порівняння дитини з чистим аркушем паперу...

Біблійне вчення про гріховну природу людини, яка вже змалку і далі зусиллями всього свого життя має боротись із зовнішніми спокусами і власними слабкостями — і самовдосконалюватися, виробляючи себе в поті чола — було осміяне.

З’явилася формула епохи — “правильні” (маски) і “вороги” (жупел), тобто класові антагоністи, а решта народу — проміжні носії “пережитків минулого в свідомості”...

Психологія зайнялася критикою “ворожих” вчень про вроджені

нахили чи здібності і підтасовувала під свою теорію живі факти, тобто творила обман замість того, щоб справді зрозуміти особу і відповідно впливати на її розвиток. Педагогіка відмовилась кваліфікувати морально цінності нових архітектів революції та спосіб їх впливу на людину... Біологія на вимогу філософської концепції засудила найбільше відкриття віку — генетику і догідливо почала науковоподібно вигадувати переродження видів під впливом зовнішніх факторів.

Хоча практику проголошували *критерієм істини*, але на ділі практику ігнорували, тобто справжнє життя суворо приховували задля торжества "теорії". Оскільки позитивних результатів у позитивній діяльності на такому яловому ґрунті не було — сили людей спрямовували на боротьбу з "ворогом", тобто опонентом. Як за народним повір'ям — біси водять блудною дорогою.

Найстрашніше відбувалося на фронті найтихішому — в школі. Бідні діти разом зі своїми вчителями навіть не запідозрювали, що іменем науки закликають живий розум. Примусова манна каша, перемішана з гострими остюками "викриттів" (в усіх галузях були свої "клясові вороги") не живить, а тільки отрує і гальмує людський ріст. Не запідозрювали, що всі ці псевдонаукові агітки в свіжому підручнику завтра будуть розкритиковані й замінені новими. Що всі "корисні" на сьогодні побудови доведеться розкидати, коли дійдеш своїм розумом, де і навіщо захована правда. Бож і діти, і їхні батьки знали, що дитя вже змалку "має свою натуру"... Що порядний письменник "все життя вичавлював з себе раба", а nepopядний — маскував у собі раба... Що це викорчовування *віри предків, національної гідності та рис індивідуальності* чимось нагадує тиху кастрацію...

Бур'ян дико буяє самосівом — культурний посів сам від себе не відроджується. Озираючись навколо, бачиш страшні сліди духовної руїни. Не тієї руїни, яку залишають вітри, дощі, піски часу. Руїни, запланованої злою волею безбожної людини, яка вигасила в собі священний вогонь і з дикою люттю почала затоптувати його в душах і творіннях інших людей. В сліпій ненависті вона накоїла більше лиха, ніж війна в сліпій агонії. Маркіз де Кюстін пророчив страшну лихоманку Російській імперії в майбутній революції, але чи знав він, що ця лихоманка озброїться ще й теорією?

Завжди були Тартюфи, Молчаліни і просто Митрофанушки... Але пес знав своє місце під столом, і Собаче серце шеміло, але не знало того, щоб головувати за столом та видавати свій апетит за найпрогресивнішу у світі ідею. Він не мав необмежених повноважень ділити людей на потрібних і непотрібних державі. Ділити інформацію на корисну і некорисну людям. Ділити книги та і самі факти народної історії на потрібні і непотрібні народів. Для самоствердження йому конче потрібно давати в новій інформації

ім'я Бога наших батьків з малої літери і обов'язково в негативному емоційному забарвленні.

Чи не тому, що Він дивився в душу всерозуміючими великими очима Правди?

Справжні книги минулого живі тим, що вони забезпечені гідністю. Вони й постали з живого прагнення осягнути істину — наблизитися до Абсолюту, тобто піднятися, пізнати і висловити. Безкорисно і безоглядно.

Філософія матеріалізму пропонувала клясову і відносну істину — корисну для даного моменту правдоподібність. Коли чоловік з мавзером говорив проти Бога, проти вчорашніх цінностей — вважалося правильним, аби проти... Коли чоловік тихо говорив за Бога, за вчорашні цінності — вважалося неправильним (відстоює "неправильну ідею").

Замість виробленого тисячолітньою культурою, вистражданого чуття істини, з'явилося емоційне, таке собі масове клясове чуття...

В умовах революційної агітації у супроводі ревтрибуналів така гаряча правда була корисною — для мобілізації, реквізиції, колективізації...

Ця страшенна руйнна морально негативна сила легко вписується в війну і революцію: помста, нещадність, гнів мас рине широким потоком нищення...

Але ці гострі осколки людської сили не перетворюються на знаряддя сіячів, пасічників, мулярів... Вони зберігають спустошливий заряд негативних емоцій і вносять його в позитивну працю, холодно розумуючи там, де треба любити, ясніти і зігрівати...

Але методи вседозволеності не були в одну велику мить суворо й назавжди заборонені після революції. Навпаки, вони розвивалися в нових умовах — і розмивали моральні основи людини. Навіть самокритичним листам вождя революції не дали ходу. Корислива правдоподібність стала ідеологічною зброєю. З гарячої агітації вона перейшла в художню літературу, філософію, науку — вона сама стала "діалектикою", наукою словесної спритності. І стала ця наука користуватися словами, які "набрали нового змісту". "Принциповістю" стали називати абсолютну готовність виконувати накази зверху.

Ця злаякісна пухлина пустила метастази у всі клітини народного життя. Вона стала живе діло замінювати словом — творити "липу". Липові твори. Липові теорії. Липові авторитети. Липові проєкти. Липові особи — ширми і маски — за якими сидів корисливий обиватель і мріяв про імпорт... Але найгірше, коли липовий проєкт настільки втілювався в життя — тут було каліцтво вже справжнє.

Намітилася тенденція:

коли розходяться з ділами

в розгоні страшному слова. (Сосюра)

Але спершу полон словесного розгону був таким сильним і хмільним, що люди свідомо жертвували свяतिною. Поет Олександр Блок, підхоплений силою, одвертався від "безсилового образу" Розіп'ятого. Єсєнін сповідався:

Стыдно мне, что я в Бога верил,
Грустно мне, что не верю теперь...

Сосюра чесно признавався, що приносить в жертву найвище:

Я той, хто кинув Бога й Небо,
Аби тобі був світлий час...

Ніхто й не чекав, що революційна література XX віку розроблятиме давні духовні теми. Але природно сподівалися, що література не стратить тієї висоти, якої сягнула в XIX столітті. Бо втрата духу висоти — це відмова від вершин.

Яким може бути прагнення вершин, коли окрилений інструкціями драматург-"клясик" утверджується на двох барвах спектра і проголошує кінець трагізму в житті і в творчості...

Деся за пласким дійством казенної сцени таївся моторошний, нечуваний трагізм глибин, в яких тонує і губився одвічний сакрум в культурі.

До пласкої заміни звикають і жертви від шкільної парти, і також люди, які знали і грецьку трагедію, і Ібсена... Естетичний еклектизм і нігілізм веде до замулювання естетичних джерел і утвердження заміників.

Що ж тоді творилося на долах? Яку школу проходили діти при моторошній відсутності світла, у тріскотні мінливих гасел?

Надзвичайно важлива проблема для соціологічного дослідження кінця XX віку — форми здичавіння категорії людей цькованих і гнаних. Під пресом держави і під тиском преси. Форми соціальної мімікрії — неврози, психічні синдроми, покірні спини і агресивність, амотивні вчинки, зацькованість і пасивність, комплекси неповноцінності, самозневага, самоїдство та інстинкт смерті...

Це страшна колізія — релігійна, національна чи навіть моральна опозиція в Росії. Стрільці. Розкольники. Мазепинці. Пугачовці. Декабристи. Народники. Революціонери...

Але хіба ця традиційна російська нетерпимість до опозиції йде в порівняння з нетерпимістю ревтрибуналів?

А релігійна віра — теж опозиція державному атеїзмові...

Щоб там не писало діалектично гнучке законодавство "Про культу" — практика надихалась "клясовим чуттям" до "ворожого нам ідеології".

Ходять спростовувані в офіційній пресі легенди про академіків

Павлова, Вернадського, Філатова... Це по суті найпасивніша опозиція всесвітніх авторитетів, до яких не застосовували методів клясової боротьби з участю "місцевих властей", тоді як розплата за віру числилася колонами мучеників.

Нині публікують ліберальні виступи на захист прав віруючих, але зважмо — з застереженнями і підкресленнями, що "ми далекі від захисту самої віри"... Навіть публікації в спеціальних релігійних виданнях не допускають ідеологічної полеміки з позицій віри.

Хіба ці відчужені форми заглушеного релігійного життя, яке визнається юридично, але не приймається фактично, яке мислиться несумісним, неактуальним, неживим і неповнокровним, а лише придатним і прийнятним як історичний чи естетичний декорум — хіба ці форми не є піднятими для музею уламками руїни, під якими лежать кості речників, служителів, сповідників Бога і мучеників за віру Христову?

В обителі Києво-Печерської Лаври чорніло гасло: "Геть кривавих ченців!" Не будемо гадати, які руки і яке сумління видніє в цьому написі. Але не треба задумуватися, що було б з цією рукою, яка зняла б цю хуліганську "наочність" або яка піднялася б проти зруйнування київського Михайлівського Золотоверхого Монастиря.

Зрештою, з цього приводу вже маємо публікацію про долю проф. Миколи Макаренка. А між нами ходять ще живі свідки та учасники інспірованої вакханалії безбожництва — й розкаяться та присоромлені, і закам'яніло-затяті...

Зараз торкаюся руїн, уламків та кісток лише для того, щоб приблизно уявити атмосферу, в якій виростили нинішні дідусі та бабусі, що традиційно несли духовну естафету і своєю чистотою та добротою утверджували в дітях християнські начала. Що від шевченківських дідусів вціліло в наших сучасниках, які пройшли вогонь і мідні труби?

Тільки на цьому тлі можна сьогодні ставити питання про релігійний елемент у свідомості сучасної творчої інтелігенції. І то з неодмінною поправкою: що з цього елементу могло пройти через цензуру?

І все ж таки хотілося б запропонувати до 1000-ліття нашого Хрищення таку анкету:

1. З якої літери Вам хочеться писати слово "Бог"?
2. Яке місце у становленні вашої свідомості займає Біблія?
3. Як відчуваєте в собі і в нашій культурі посів християнства?
4. Як Вам уявляється нинішній стан нашої духовності? Що здобули після зречення релігії? Що втратили?
5. Що Вам хотілося б надрукувати своє чи чуже до 1000-ліття християнства в Україні?

6. Тисячолітня традиція перервана в останньому столітті. Де, в яких верствах Вам уявляється основний розрив?
7. Ваш особистий внесок у цей процес.
8. Як Вам уявляється дальший розвиток духовного життя українського народу?

Перша проблема — кому ставити ці запитання? 100 років тому їх можна було ставити всім причетним до життя духовного і культурного. Нині така причетність не збігається з причетністю до літератури, яка реклямує свою місію пропаганди офіційних ідей і партійних рішень — розуміється, всіма мистецькими засобами...

Але відходиш на поле вічності, і знову відкриваєш *образ гори*, перед якою слід здійсмати взуття з ніг своїх, і палаючий Кущ на Хориві, перед яким слід ховати обличчя своє...

І відкриваєш образ гори, з якої тихим владним голосом Христос проповідував засади нашої духовності — і та гора все височіє і височіє з віками, та, на жаль — віддаляється...

На долах завжди вирувало своє життя: з прикрас золотих творили собі ідолів і поклонялись їм, побивали камінням пророків і з захватом слухали демагогів. Робили своїм ідолом Золоте Теля і підносили культ слабкостей людських. На долах вирували ярмарки марнославія і навіть у самому храмі торгували мініяйли.

Чи ж можна дивуватись, що на цій вічній канві виростали й падали святині, а на місці їх організовувались осередки Мамони і Бахуса, школи безбожності, вакханалії блюзнірства — і ширшали зони духовного спустошення. З тієї школи не виносили жодних уроків: падав один розвінчаний ідол — люди юрбами кидались до ніг іншого, приносили йому в жертву краші дні свого життя, лицемірно кланялись йому за жменю ласощів, потаємно глузували з нього і топтали один одного біля його підніжжя.

Але десь далі від цього лиходійства жевріло, затухало і спалахувало життя на ґрунті замулених джерел і затоптаного коріння традиції. І люди народжувались різними і жили по-різному.

Розуміється, вони не були готовими до цієї анкети. Приблизно так само, як і я колись, перебуваючи в залежності від сезонних цінностей, умов та обставин життя, крізь павутину яких важко прорватись.

"Знаєш, я морально неготовий відповідати на такі запитання" — сказав мені Микола Лукаш. Він був добре обізнаний з релігійною літературою, передусім як перекладач світової класики. Він був духовно активним ще з дитячих літ.

Історик Михайло Брайчевський проглянув мою анкету і просто розвів руками: "Я морально не готовий". Побіжно зауважив, що з якої літери слово "Бог" — залежить від контексту. Що відмови від релігії власне я не було... А щодо книжки до 1000-ліття, то він має з

собою *Утвердження християнства на Русі...* Але все це відповіді не по суті, і взагалі, усміхнувся він, не варто й ставити такі запитання представникам академічної науки...

Письменник Валерій Шевчук, життєрадісно усміхнений і явно не скований академічною добропристойністю, так само скромно відповів: "Знаєш, до мене вже звертались від журналів — я відмовився від інтерв'ю. Справа в тому, що до глибокої розмови на цю тему я морально не готовий. У мене нема творів, які підійшли б до цієї дати... А взагалі — християнська традиція не перервана, то була спроба її перервати в 30-ті роки".

Виявилось, кожен готовий охоче поговорити навколо цієї теми. Але, щоб цілеспрямовано думати, працювати і шукати в цьому напрямку — досі не було снаги і не лежало на часі...

Лукаш, наприклад, пам'ятав, як мати носила його до Причастя, як читала Євангелію. Бачив, як палили ікони зі Собору Святого Миколи. Відчував руйнівну хвилю безбожності, офіційно підтримуваної і цілком безкарної. Пам'ятав і боротьбу навколо Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема постать інтелігентного священика Костюченка: "У нього на хресті не ІНЦІ, а пролетарі всіх країн" — пускали чутки адепти старого російського православ'я. Взагалі було повно чуток про попів, завербованих владою, але окремих — люди любили і вірили їм. Згадував Лукаш і церковні хорові українські традиції: Стравінський співав у чернігівському хорі, і Подвойський — учасник штурму Зимового палацу — в минулому був керівником хору, а Павло Тичина беріг пам'ять про спів у хорі під керівництвом священика Кирила Стеценка як найбільшу радість юнацтва. Є у Лукаша неопублікований переклад релігійного твору Сен-Поля Ру "Один і племін". Були у нього цікаві спогади, зокрема про "Сповіді" Марієтти Шагінян ("Лукашенька, а я ведь верующая... Я и в партию не поступала из-за этого... но потом нашла у Ильича, что можно быть и верующим, и членом партии")...

Найбільший розрив релігійної традиції бачив Лукаш у ланці, яку Ю. Яновський назвав "гнучкохребетна напівінтелігенція". То правда: інтелігенти і напівінтелігенти змушені були ставити крапки над "і" та постійно їх звиряти на зборах, тоді як ідейно незалежні батраки могли несміливо відстоювати своє право вибирати між клубом і церквою — що з них візьмеш... Але традиція підкошувалась глобально — усі були учасниками ленінських суботників на Перший день Великодня... Колгоспників теж виганяли на роботу у великі свята... І зберігалася традиція в безконтрольному побуті, де людська слабкість до ласощів геть розмагнічувала ідеологічну агресивність начальства.

Сад Божественних Пісень треба постійно плекати. Ідеал треба леляти. Вершину треба опановувати всіма силами — триматись на ній. Триматись! Отже, навіть брак спрямованих зусиль, сама відсут-

ність плекання традицій уже веде до розмивання її. Розважливий Антихрист, оснащений багатим вибором дешевих заміників, робить справу розмивання успішніше, ніж гарячий і нетерпимий голодранець.

Головні духовні деформації — через опушеність, моральну і побутову. Вона у нас іде непомітно — широким фронтом.

"Неготовий"! Так ми і відходимо неготові. Усім нашим бідним, дрібним суєтним життям до жодної великої розмови ми не підготовлені. Особливо не готові до великих питань покоління, глухо відмежовані від великих питань стінами, що їх завбачливо понаставляв ідол. Маштаби і сили людей вироблялися в обережній боротьбі з цими стінами. Куди вже там до Неба! Ми посміхаємося зі слів з малої літери і уникаємо тих, що — з Великої. Ми уникаємо дороги страждань, а отже і Краси страждань. Уникаємо ДУХУ ІСТИНИ, якого світ не може прийняти. Уникаємо і ДОБРА. Бо прийняти — це нести.

Мабуть, найменше сенсу з такими питаннями потікатись в артистичний світ: там низька розцяцькована стеля... Але в цьому світі є і високі постаті. Є у нас Ніна Матвієнко — наша співуча жива душа. Вона обдарована світловою силою. Вона прийшла ще від живої традиції української сім'ї, де "без Бога — ні до порога". Де діти від матері вчать "Отчешаш" і "Вірю". Але вона пройшла і всі нівелюючі системи нашої школи.

Отже, тільки страждання, які кристалізуються в наскрізь артистичній і справжній у всьому істоті, відкривають по-новому дорогу до знайомих з дитинства символів. Справжність неминуче веде особу до тієї чаші, яку п'є її народ, і разом з народом вона переживає безмір болю, море чекань, полин розчарувань, осмоту припущень і ганьби, радість надії і свято зустрічі споріднених душ, свято пізнання своєї вищої суті. Слухаючи спів Ніни Матвієнко, ми теж ніби наворачуємося до джерела і до своєї загубленої суті. Ми розуміємо в собі щось більше і відчуваємо, що вона ніби пізнала все. В усякому разі відчувається, що десь поза світом ситости і ласощів, поза марнотою і духовною пустотою через труд школи й побуту стежка її піднялась — вона пережила вибух духовного прозріння і осяяння! Вона знає той вищий і кращий світ, "в який входиш — і вже не хочеться вертатись до суєти, де ти ніщо і всі ніщо". Знає дух святині, чистоту храму і святість Причастя.

І вже потім у розмові нас зовсім не дивують її судження на тему моралі, традиції, творчості, її інтерес до релігії, що відкривається їй через небесний спів церковного хору і через Слово, яке було найперше.

Переглядаючи біографії наших клясиків, бачиш, що все це колись було нормою. Ось, наприклад, лист Олександра Кошиця до П. Маценка, датований 8. I. 1944 (рік смерті Кошиця):

... Обоє ми слабували та так удвох і зустріли Новий Рік, а згадавши, які шляхи перейшли ми за останні двадцять п'ять "Нових Років", заплакали. Але не з огірчення та жалю на пережиті прикросі та невдачі, а з того, що зараз ми є найбагатші жебраки на світі, бо в торбах наших набралось таких скарбів, за соту частку яких найбільші багатії світу віддали б усі свої скарби, а може, й життя. Ті скарби є високі естетичні та моральні переживання, які дала нам наша музикальна, до того іще й національна робота, про які можна говорити тільки з тим, хто те все сам пережив і бачив, а чого не можна переказати словами тому, хто того не зазнав. ... Разом з тим пересувались перед нашими очима сотні облич співаків, на яких тоді сходив Дух Святий, та які, можливо, з примусу моєї волі, а все-таки брали участь у "безсмертній трапезі на горнім місці". А з ними пригадалися і ті, хто хоч не переживав, то міг відчутти й зрозуміти ті святі високі моменти...

Так от до трьох годин ночі. Добре, що хоч свідків не було. Тільки лампадка ворушила тіні по стелі, а Божя Мати сумно дивилась на двох старих, окрадених дурнів, які просять скорбот, щоб бути щасливими, а жалів, щоб бути веселими... До того ж додалась думка, що ті всі раювання знайшли ми в саду української пісні, мимо якого байдуже проходять мільйони людей, навіть не заглянувши, які там квіти ростуть.

Правда, що туди інколи заглядають особи з консерваторськими дипломами і шпортаються там, але рай все залишається раєм, і кому Бог одчинив на нього очі, той воліє залишатись там до смерті, як от нас двоє...

Оглядаючись навколо і вслухаючись у голоси, мимоволі запитуєш: який же артистизм у мистця без святині? Без поривань до осягнення своєї суті, до своєї Небесної Вітчизни, яка витворила цілий світ музики, псалмів, літургії, меси, світ Мадонни, молитви і гімну...

На чому ж вироблялася душа артиста, коли він не звідав очисної сили обрядів і духовних вправ, через які пройшов, наприклад, герой роману Джойса *Портрет художника в молодості*.

Наш артист не має тієї школи. Але мусить же він якось підійматись по східцях до інтерпретації музики, яка є наскрізь духовною, навіть поминувши Баха й Веделя, навіть поминувши Книгу Псалмів і Сад Божественних Пісень. Хрестоматійні клясичні речі Гете чи Шевченка, Ібсена чи Франка, залишаються недоступними для людини без виробленої духовної культури. З народної пісні теж треба видобувати чар мелодії і покласти на діапазон власної душі заховану в ній драму. Бо з неї можна підняти таємницю зерна, а можна й зовсім заглушити руладами могутнього голосу.

ПРИСПАНА ТРИВОГА

Безперечним є те, що в нинішній атмосфері навколо зруйнованих і зачинених соборів росте тривога — цю тривогу відчувають навіть духовно глухі. Тривога відлунює і в літературі та мистецтві.

"Сусіда мій по нарах молитесь уві сні, а Бога не називає. До ко-го молитесь?"

Цей образ з оповідання Григора Тютюнника "Три зозулі з поклоном" дуже багатозначний — він розростається безмежно.

"Бога в людей відібрали, церкви порозвалювали, навчили нас красти — ніколи ж стільки злочинства не було. Таке чуємо. Є в цьому правда, товаришу Сталіне". Чи справді таке говорив Довженко, чи лише Олесь Гончар так уявляє (оповідання "Двоє вночі"), але сумніву нема, що це думки обидвох наших письменників. Мотив духовної ностальгії в їхній творчості дуже сильний.

Роман Гончара *Собор* народився з глибокої туги до джерела, затоптаного в роки горя, голоду й нестатків. Минуло 20 років від часу його публікації, але він і досі чи не найповніше в українській літературі відображає душевне сум'яття в народі, що залишилося після придушення релігійної традиції. Чи не найясніше дається тут образ собору — не лише як пам'ятник архітектури, споруда забутих часів, але і як "відлуння далекої музики, літургії, піснеспівів, жаги каяття і спокут, екстазу людських поривів, надій..."

Зрештою, цей твір дає в образі студента приклад тієї моральної висоти, якої вже в нинішніх студентів, змалку заколисаних брежнєвською атмосферою словоблуддя, важче шукати.

"Всі ми руйнуємо — і я, і ти, і він, — вказав на батька. — Руйнуємо тим, що остеронь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували. І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плачемо руйнача!"

Історія внесла пом'якшення в цю сувору сповідь, коли сіячі байдужості демонстративно вилізли на поверхню і стали діяти іменем держави і закону — і це вже сіявся бур'ян егоїзму і довгодіюча отрута проти всіх можливих паростків духовності... Лободизм ввійшов у практику і навіть у теорію "розвиненого соціалізму".

У свій час *Собор* з'явився зовсім несподівано — сама назва шокувала... Так само несподівано заатакував нас сонними Айтматов своєю *Плахою* — прямою апологією Євангельських ідей.

Між *Собором* О. Гончара і *Плахою* Ч. Айтматова запланував у літературі штиль квітучого болота (височили, щоправда, дивні островки, "Кануни" В. Бєлова...). Але тих півтора десятка років було досить, щоб тривожні мотиви переросли в есхатологічні. На живих прикладах заляканості і втечі від громадських проблем у затишок осо-

бистого комфорту виросло покоління, вражене хворобою егоїзму і споживацтва. А тим часом лобода буяла і торжествувала над рештками культури. Володька Лобода пішов набагато далі вниз по похилій: він рішуче порвав з традицією і навіть з мовою батьків. Питання "затопити чи осушити" в умовах адміністративної розбещеності і безсоромності перед лицем народу перестало існувати. Екологічна катастрофа "гаряче любимій Вітчизні" готувалася з такою безтурботністю, що чиновницько-бюрократична каста не зупинилася навіть на грані Чорнобиля. Вона задовольнилась ідеологією пацюка на тонучому кораблі і увічнила себе в історії наказом вивести наших дітей на Першотравневу параду в апокаліптичні дні Чорнобильської катастрофи 1986 року. Бо які ж цінності, які святині можуть зупинити, коли все — з малої літери?

Есхатологічні мотиви *Пляхи* виходять з кризи людини, яка цілком втратила почуття громадянської відповідальності і рішуче ненавидить усіх, особливо ідеалістів. Чому? Це одне з загадкових вічних питань — від Євангельських часів.

Ми не дивуємося юрбі, що гукала "Розіпни Його!", глумилася над Святим і вимагала від Нього зримих доказів — на зразок тих, що ними Злий Дух спокушав у пустелі Сина Божого.

Знаємо святотатство руїників святинь — як вони до безтями впливались безкарністю... Як переможний блатний світ прагнув оргій з неодмінним топтанням Учорашнього Бога.

Знаємо крах святинь —

коли лакеї йдуть угору

й мовчать раби

Сосюра

Знаємо про висуванців-активістів — як вони з насолодою виконували і перевиконували завдання держави та виганяли дітей з батьками з їхньої хати на сніг. Словом, ми знаємо підлість, яка завжди приєднується на бік катів проти жертви.

Але ж чому глузував розбійник з Праведного, Який ішов з ним разом на хрест?

Очевидно, тут маємо чисте, вільне від сторонніх мотивів ідейне протистояння: чистий ідеалізм без жодних життєвсько-матеріальних резонів — і чистий матеріалізм без жодних ідеальних прагнень.

Либонь, з усіх протилежностей у нашому суперечливому й заплутаному житті святість і гріховність — ідеал Осанни й ідеал Содоми — найбільше полярні. І якщо всемогутня Любов вічно схиляється над цією прірвою і вічно прагне її переступити, простягаючи руку до кожного, хто над прірвою, то затверділа ненависть глузує, відштовхує руку і мстить, щоб утвердитись у своїй запеклості, у своєму глухому відчаї.

Любов простягає руку, але не може зробити компромісного кроку назустріч злу. Зло не йде назустріч Любові.

Другий розп'ятий розбійник, що нагадував першому про Страх Божий і що звернувся до Христа: "Пом'яни мене, Господи" — мабуть, був зовсім не з тієї породи злочинців... Видно, був з тих густо розсіяних по всій землі бунтівників, що переступають закон і творять зло в ім'я викорінення неправди і зла.

Є щось ірраціональне в основі негативного принципу, на якому поляризується кримінальний світ. Він самостверджується і розгалужується, він живиться матеріально-корисливим і явно видимим, тим плинним кормом юрби. Спокусливістю сваволі, розв'язністю глуму, стадним інстинктом перемоги, показною демонстрацією гордині і зневаги до табу...

Надто просто було б соціальну історію 30-их років пояснити національно-релігійними антагонізмами стереотипів. Психологія юрби, звільненої від Страху Божого і від стримуючих духовних начал — явище інтернаціональне, загальнолюдське. Його навіть можна моделювати, зорганізувавши дискримінацію і цькування тієї меншости, яка береже духовні цінності і культ святині. І тоді домінуючі духовні чинники надовго паралізуються і перестають виконувати своє вічне призначення.

Образ Гори і образ Безодні — проходять через усі казки і легенди, через сповіді і романи дітей землі. Це не абстрактні образи: між ними є конкретні дороги і протоптані стежки...

Створити справжню картину духовності на сучасній Україні важко не лише через брак її яскравих виразів, але й через брак інформації (десятиліттями духовність по-різному приховують як "підозрілий симптом", на який полюють без правил і заборон), і через брак преси, яка б об'єднувала ідеалістів... Сам образ духовного життя — тьмяний і невиразний: майже ніде воно не виступає в повноті і в розвинених формах — навіть у першій колісці духовності.

Російська Православна Церква, здавалося б, організаційно об'єднана і матеріально забезпечена... Але це не вогнище віри і високого духу. В дозволені рамки вона не може розвиватись ні інтенсивно, ні екстенсивно. Вона живе старим реквізитом. Життя її не сміє виділятися так, щоб бути привабливим і помітним вогнищем у нинішньому світі. Досить того, що не може виконувати своєї елементарної місії — дати релігійне виховання дітям і молоді. Вона не веде наступальної і навіть оборонної діяльності проти брутальної, безформної, звичної до беззаконності атеїстичної активності адміністративного обивателя. Треба було в день святкування тисячоліття на Володимирській гірці подивитися на обличчя священників, яким випало раз на віку усім зібратись в Києві на свято, визнане державою і навіть висвітлене в пресі... Треба було подивитися на відправу просто неба у цій нефункціональній частині Києво-Печер-

ської Лаври, яку "милостиво" повернули Церкві... Зрештою, досить і проглянути невинний, як ненароджене дитя, *Православний вісник*.

У нас неможлива поява позитивної історії релігії і теології — такої, яка вийшла в Любліні 1988 року (Софія Й. Здибіцька, *Релігія і релігієзнавство*).

Особливим явищем стихії українського духовного життя є відоме з глибини віків тяжіння до своєї народної Церкви. І в козацькі часи, і в наш час такі спонтанні форми богослужіння природно творяться в селах і містах України, бо мусить же знаходити свій вияв та національна сила, що таїться в тисячах і тисячах живих людей. Приписи Російської Православної Церкви виконуються формально, бо священник і диякон і церковний хор живуть у руслі української традиції і по-справжньому оживають тоді, коли розмовляють своєю мовою. Це готова основа Української Автокефальної Православної Церкви. Вона корелює з загальним станом національної свідомості, прихованої на глибині. Це Церква, заборонена ще від часу судилищ 1930 року, а природне прагнення народної душі до вислову в питомій мові натрапляє на силу державного апарату.

Однак, справа не лише в мові (мова є голосом нації) — індивідуальності, якій Провидіння Дало землю під небом, характер і свободну волю творити своє життя. Повторюю — творити своє життя, а не ламати чуже життя. Гіркий урок на всі віки мала б винести зі свого політичного краху Російська Православна Церква. Вона довгі віки була і сіячем Слова Божого, і одночасно політично заангажованим співучасником злочинів Російської імперії, її грубих завоювань, стандартизації і приглушення всіляких джерел народного життя. Церква не повинна була б посягати на волю і традиції інших народів. Церква має всіма силами досягнути життя свого народу і розбудовувати його в царині духовній. Якщо ж вона з одного імперського центру пробує керувати духовним життям інших народів, то це передусім означає, що вона перестає дбати про насущні потреби свого власного народу — їй не до того, і не до того, щоб нести хліб голодним і воду спраглим. А місія Церкви дуже конкретна — розуміти особу і пробудити її до служіння Богові.

Церква Євангельських Християн Баптистів — найчисленніша і найбагатша в УРСР серед усіх протестантських Церков, які в офіційній пропаганді і в масовій свідомості називаються "сектами незабороненими" і "сектами забороненими". Хто з людей сторонніх має про неї правильні поняття? Чи може собі дозволити навіть сильна громада вийти за рамки міркувань над епізодами Євангелія та співу духовних пісень і вдатися до гласного осмислення причин бездуховності нашого життя? Чи можуть вони провадити діяльно проповідь Євангелія серед молоді, використовуючи відеотехніку, касети релігійного змісту тощо? Чи хоча б ту художню літературу, яку подають у школах як атеїстичну? Хто з пресвітерів зважиться виді-

литися серед усіх новими яскравими формами діяльності, новими методами роботи з молоддю? Вірніше — кому буде дозволено?

Великим впливом в народі, особливо на заході України, здавен користувалася Українська Католицька Церква. Вона дала багато відомих діячів культури і оборонців народних прав. Куди поділось нині розгалужене культурно-духовне життя цієї Церкви, яка так багато сміла супроти князів земних? Зруйнована, вона вперто продовжує жити підпільно — ніколи силою зруйнована духовна істота не перестає жити. Всупереч ілюзіям влади, яка вважає вбивство найпевнішим методом перетворення і перекреснення світу, життя переходить у нові форми, постаті мучеників виростають, скошена сила дідів вибухає в онуках і відродження настає на тому ґрунті, де за попередніми підрахунками мали бути рівні ялові лісосмуги, озвучені хором вчених папуг. Виходить, народ, примудрений досвідом історії, перечікував сльоту, щоб знову повернутись до своєї Церкви, яка світила поколінням і була їм видюшим поводитирем і в будні, і в свята, і на великі роковини, і на великих історичних перехрестях. Треба ясно здати собі справу, що священник, який писав *Русалку Дністрову*, який хрестив і хоронив Івана Франка, який благословляв на захист рідної землі Українських січових стрільців — той священник ніколи не буде викреслений з пам'яті народу і не буде зраджений народом. З ним, з цим українським католицьким священиком, треба змиритися, якщо хочеш миритися з народом.

Зараз усі сили християнських Церков в Україні йдуть на виживання в несприятливих умовах утисків з одного боку і, з другого, — у важких умовах розмивання традицій і духовних та морально-етичних основ, устоїв, що віками складались у надрах нації в основному селянської.

Нині село порожніє і тане. Сила його спливає в місто. Український селянин в жорнах міста, чужого йому і звичаєм, і мовою, і розмитою традицією — оглушується і знічується. Цей чужий і грубий світ викликає відповідне відчуження і огрубіння. Він пристосовується до грубих законів виживання і потроху втрачає культуру й мову села — втрачає простоту, делікатність, внутрішній спокій, а з національною традицією — і національну гідність. Як колись на царській службі... З тією різницею, що колись він мав змогу зберегти релігійний корінь і не мусів соромитися та боятися приналежності до народу, та все ж таки сподівався вернутися додому в село...

Жодних русел, навіть у душі офіційно проклямованих цінностей, нині йому не прокладено. Тільки офіційний, уніфікований для всіх племен і народів від Карпат до Курил, стандарт. Тільки заборони, розставлені біля живих національних джерел. І пильність чиновника та пристосованого обивателя, схожа з рабською готовністю стражі, яка в голодні роки не дозволяла голодним дітям збирати покинуті в полі колоски.

На ґрунті забутих, розгублених і затоптаних принципів виплекався тоталітарний неґативний принцип. Він увібрав у себе нігілістичні тенденції російської історії, але розлився по всіх просторах і бездоріжжях квітучим болотом застою.

Тотальна боротьба з "пережитками минулого у свідомості людей" означала, передусім, боротьбу з "релігійними забобонами", "національною обмеженістю" та з "індивідуалістичними власницькими тенденціями". За цими гумовими неґативними поняттями стояли обстрілювані цілком живі больові точки народної совісти — визнання святині, національна честь і особиста заангажованість.

Виявилось, що нема нічого легшого, ніж посіяти в обезголовленій масі релігійну і національну байдужість та люмпенське споживацтво. Єдиний опір тим неґативним офіційно цінованим цнотам був з боку індивідуальностей, що прагнуть зберегти дух, лице і гідне ім'я... Звідси — війна агресивної безликости проти індивідуальности, яка стоїть вище і виділяється з маси. Виділяється передусім позитивними принципами і почуттями, що зобов'язують до активности. Виділяється самоповагою.

Зрозуміло, першими потрапляли під колесо такі індивідуальності на ниві релігійній і культурно-національній. Без високих постатей непомітною стає Церква і громада. Без розробленої структури, без сузір'я талантів, без привабливих постатей нема повноти життя. Звідси — трудність створити собі образ духовности краю.

Але звідси і "людський фактор" — стрижневий у нинішній концепції перебудови. Виявилось, що тип людини без Бога, без святинь, без національної гідности, без народних традицій і великих принципів, які ставляться вище за вигоди, — це на практиці тип корисливого споживача, наперед згодного з лінією партії, але не згодного ступити один крок задля громадського добра коштом власної вигоди. "Раб лінивий і негідний", — кажучи мовою Євангелія... Людина без позитивного заряду любови і віри (яка віками породжувала подвижників і безкорисливих трудівників на народній ниві), людина без любови до ближнього, без милосердя і співчуття. Людина та живе лише собою і для себе, маючи вищу освіту і достатню обізнаність з людськими ідеалами, офірне служіння яким творило великі епохи і визначало сенс історії.

Не прийнявши трансцендентних вимірів людської особистости, людина визнала сама себе мірою речей і зайняла споживацьку позицію в житті. Хотіла вона того чи ні, а при такій позиції ієрархія цінностей зсунулась, і на перший плян у цій ієрархії стали цінності біологічно-матеріальні. Самотня, вона опинилася в полоні реальности, в полоні речей. Холод і байдужість запанували у її серці.

Розвиток суспільства вперся об "людський фактор", об черству і байдужу людину, яка не хоче нести обов'язок і естафету з минулого в майбутнє. Це страшний витвір тотальної системи виховання на

грунті антирелігії — без християнських джерел і начал. Безвольні і пасивні жертви вольових і активних вождів, що, звичайно, збанкрутували. Відомо, що бур'ян росте самосівом і тим буйніше росте, чим менше культивуються культурні рослини. Але чи чувано десь таке, щоб культивувався бур'ян через систематичне викопювання культурних рослин?

Особа — це вицвіт історії. Немає в культурі вищої мети, як вироблення особи. Немає більшої місії державних установ, як забезпечити появу особи. І нема жадливішого режиму, як той, що знеособлює, вилучає і скошує осіб, на їх місце ставить посаду — посадову легко замінювану людину.

Особа несе в собі живий дух — відбиток Духу. В реальному житті особа різною мірою світить. Німб — це далеко не абстрактний символ. Будь-який колектив без видатної особи тьмяніє. У ньому бракує вершини. В шкільній класі має бути декілька учнів, до яких інші тягнуться, задля яких іншим цікаво в школі. В учительському колективі має бути декілька вчителів, задля яких дітям хочеться бігти до школи. На святі має бути декілька осіб, що творять свято. В цьому немає нічого образливого для інших: морально здорові люди це радісно приймають — на відміну від претензійних посадових заздрісників...

Чи розуміє це похмура бюрократична сила? Безперечно. Проблема особи і проблема профілактики особи стоїть серйозно. Але ось дивом з'явилась особа — що з нею робити? Найпростіше — хай собі тіпається без прав і без простору в надійно зорганізованому "здоровому колективі". Вольовій адміністративній системі це не підходить. Вплив особи треба неутралізувати всіма методами — аж до конвою. Навколо зниклої особи росте в порожнечі зона страху — це добре... Але росте й ореол. Його є кому гасити.

Знищити особу — це стара державна мудрість, але запізніла. Особа стає надто великою після смерті. Найкраще — профілактика: раннє виявлення, рання неутралізація, раннє знешкодження, тобто перетворення у легко закручуваний і відкручуваний гвинтик.

Слава Богу, ніхто не в силі перекрити джерела. Особи з'являлися і будуть з'являтися. На чолі дитини буде спалахувати відбиток саява Найвищої Особи. В серці визріватиме почуття єдності з божественною основою життя — любов'ю. В юних прокидатиметься прагнення самому незалежно понести Високий дар на свою Гору — попри всі обставини, попри всі культи вождів, запаморочених своєю волею і хворим браком Абсолюту. І буде в муках зростати Чоловік вічними слідами Сина Чоловічого. І буде засвічуватись на його чолі гідність в міру прагнення бути гідним свого Бога і тих великих предків, які прокладали нам путь до вершин.

СКЕЛІ І СИРЕНИ

По дорозі до заповітної мети так багато манливих вогнів і звабливих сирен, що блудні сини і дочки землі навіть чути не хочуть про заповітну мету. Тільки великі філософи могли оцінити, що "найважча боротьба — це боротьба з самим собою". Малим людям здається, що найважливіше — це добратися до найближчого вогника, часто болотяного вогника. "Наша судьба — то гульба, то пальба", — вічна пісенька безпечної молодости. Боротьба із собою за утвердження принципів зводиться до особистих справ, а от в боротьбі за найближчу мету часто кладуть життя. Єдине життя! І то вже в самому пролозі — на перші звабливі голоси, ще до того, як настає пора вибору.

Здається, ніхто не може обминати і проблеми вибору між Сцилією і Харібдою. Перша побирає жертви, страшні і явні жертви. Неминачі і неуникні. Тут потрібен дух і готовність до важкої втрати... Друга — непомітно поглинає все. Здалеку і збоку так очевидно, що краще вже принести жертву. Але спробуйте говорити людям про офірність, про життя як постійну офіру і самоофіру — цього здебільшого не приймають серйозно... Загалом сприймають, а щодо себе — ні. Багатьом здається, що якось пронесе над Харібдою, аби лиш зараз уникнути жертви. Харібда їх поглинає безслідно. Вони гинуть без внутрішньої боротьби, без драми, без подвигу.

Там, де немає ясної свободної волі, де немає принципів та ієрархії цінностей, де нема поняття про Призначення і Обов'язок — там людина сліпо йде до берега Харібди і до останньої хвилини не вірить, що буде поглинута без останку. Всі все знають, про все чули... Але треба бути хоробрим і сильним Одиссеєм, щоб свідомо йти до страшного берега Сцилли, обминаючи ненаглу імлу Харібди.

Часом здається, що ми проходимо ту важку смугу історії, що жнемо той посів безпечної полегшеної філософії наївного матеріалізму і прагматизму, коли до берегів Харібди йдуть косяки, наспівуючи з надривом: "Не хочу офіри, не хочу страждань"... На наших цвинтарях цілий ліс новеньких хрестів, та все молодь. І серед них не чути випадків героїчної смерті...

Нині майже всі розуміють, що ми на дорозі повернення. Закінчуються глобальні експерименти... Масові ідеали... Ілюзії соціальних див...

Твої коси від смутку, від суму
Вкрила прозолоть, ой ще й кривава.
Певно й серце твоє взолотила печаль,
Що така ти ласкава.

Може, ці слова поета звернені до пізньої осені нашої землі? У втихомиренні великих пристрастей, у втомі від надривних дисонансів і "років" кінця XX віку, дедалі більш явно пробивається туга до джерел, до свого коріння, до релігійно-національної традиції. Вчорашні цінності на наших очах стають музейними експонатами — реалізм вчорашнього погляду нині вже розцінюється як самогіпноза.

Десятки тисяч танків — ще недавно це був аргумент для всіх! Минуло десять років — і всі ці танки "здались" без бою. Нема куди йти, нема чого завойовувати танками... На що тепер переробляти танки? Треба завойовувати великі пустелі і перелоги на власній землі... У власній душі... Разом з танками йдуть в "запас" і хитромудрі ідеологи вчорашнього дня, популяризатори примусової віри в майбутнє щастя і в груші на вербі... Щораз частіше чуються голоси про загальнолюдські цінності, про вічні духовні цінності. Щораз ясніше усвідомлюються Євангельські істини: "Все пройде, а слова Мої не пройдуть"... Навіть "уроки Вірменії" щораз частіше повторюються на наших очах.

Але люди тепер, як і колись, не роблять висновків з уроків. Поки у Вірменії землетрус покриває бруктом людей і нагромаджені в них речі, близькі і далекі сусіди продовжують гарячково нагромаджувати речі.

Згадуються історіософські міркування Гоголя в *Мертвих душах*. "Які викривлені, глухі, вузькі, непрохідні, що заносять далеко в сторону, дороги вибирало людство в прагненні досягти вічної істини, тоді як перед ним була вся відкрита пряма дорога, схожа на дорогу, що веде до чудових хоромів, призначених цареві в чертоги. Від усіх доріг ширша і розкішніша вона, осяяна сонцем і освітлена всю ніч вогнями, але повз неї кудись у глухій темноті плвли люди. І скільки разів уже наведені смислом, що сходяв з неба, вони й тут уміли відсахнутися і збитись в сторону, зуміли серед білого дня потрапити знов у непрохідні нетрі, зуміли напустити знов сліпого туману один одному в вічі і, тягнучись за болотяними вогниками, зуміли таки добратись до прірви... Бачить тепер усе це теперішнє покоління... але сміється теперішнє покоління і самонадійно гордо починає ряд нових збочень".

Глобальні узагальнення нині не втішають. Але нам, запамороченим у круговерті подій, схильним вірити в неперехідну цінність тих явищ, що спливають перед очима і визначають наші долі — нам потім видимо застус вічне і неперехідне. Лише оглядаючись назад, ясно бачимо, що цілі народи й цілі покоління жили наче під гіпнозою — в ілюзії реальності облуд. На наших очах змінюються вартості — і людська маса "доплюсовується" до вартостей сьогодення. Вітер часу, страху, пристрастей змивають подобу Божу з лиць...

Коли палили і топтали ікони в тридцяті роки — в очах більшос-

ти навіть тих, що відчували біль, ті ікони поблякли. Може і за рахунок того, що нові цінності, піднесені на високий п'єдестал, здавались не такими вже осоружними. Не виключено, що на публічних диспутах двадцятих років в очах багатьох людей молодий резонер вигравав у порівнянні з освіченим і мудрим священнослужителем.

Так само змінювалися погляди на масштабні історичні явища. Ті факти російської історії, що їх подавали до війни в шедрінському стилі, нині, в епоху пошуку своєї пам'яті, подаються в забобонному звеличенні. Нині стало модою шукати те, що викидали і розкидали ще позавчора... А ось великого, вічного, люди в своїй масі ні тоді не бачили, ні тепер.

Ця загальна людська слабкість особливо загострюється у гнаних і голодних. І особливо виступає під час духовної дистрофії. Іdealізм без постійної підтримки змивається, а життєвість на нижчих рівнях не має снаги сприймати Істину і Красу. Потрібна згода з собою, з природою і Богом, щоб у душі людини озивалися начала етичні і естетичні. Проповідь Христа звучала на Горі. На цю Гору треба підійматись очищенням...

Потасмне добро, неголосна цнота, некорислива милостиня, "коли твоя ліва рука не знає, що робить права, щоб твоя милостиня була потайна", небагатослівна молитва, піст без пози, любов до всіх — все це речі звичні для морально вироблених. Але вони смішні для хворих насильством, що в ім'я нібито високих цілей чинять зло і приховують зло, а голосно видають це за правду й добро!

Ця хвороба набуває інших властивостей, коли вона стає пандемією: змищення полюсів набуває стійкого характеру. Брехні і обману не соромляться, а підносять їх до офіційної чесноти. Безпощадність виливається в помсту і до старозавітного "зуб за зуб" дописує зухвало: "Десять зубів"! Бог і моральні максими стають предметом глузу, поняття страшенно спотворюються. Скажімо, *милосердя* приймається в готентотському стилі: коли я пожираю — це добро, коли мене пожирають — це зло. Тут і потрібне милосердя...

В пресі виробився стиль скорочення правди до половинчастих приблизних форм. Євангельські джерела не цитувались, уважне ставлення до них вважалося підозрілим, недбале ставлення — модним. "Ліва не знає, що робить права" в матеріялістичному витлумаченні значить непорозуміння, невміння зводити кінці. Справді, що то за логіка, коли права дає, а ліва при цьому не тремтить!

Інфантильна заідеологізована мораль поривається створити культ порожнього храму. А хтось поривається "реабілітувати" і піднести на п'єдестал прагматично адаптований образ Христа, щоб повернути обікраденій озлілій молоді приховане від неї етичне вчення. Яке це далеке від мудрости наших дідів! Вони змалку знали, що "без Бога ні до порога", "Віра гори ворухить"... Без усякої науки розуміли, що чоловік великої віри — це сильний чоловік, а зі звич-

ної проповіді священика в церкві знали, як вчорашні рибалки і митники піднялися до Апостольської місії, відколи зійшов на них Дух Святий і навчив говорити мовами. Зрештою, діди наші відчували і в слові великого поета той голос Духу.

У многотрудних спорудах вавилонських веж та у гомоні ярмарку марнославі вже важко розшукати джерела і перші аксіоми. Кожна людина може шукати — від того місця, куди вона зайшла, де зупинилась. Бідним дітям двадцятого віку повертатись далеко... Сповзали з гори гуртом — і протягом кількох поколінь... Ослабли духовні сили в погоні за міражами. Воля розмінялась на бажання. Голоси порізвилися без єдиного камертону. Принципи сходили на правила. Почуття спрощувалися до відчуттів. Цілі достосовувалися до настрою маси. Нерозбірливість у засобах узвичаювалась і розмивала моральні максими. Розум без мудрости навчився все замінювати, підмінювати, все виправдовувати. Інфляція слова затопила маєстат слова.

Бідним дітям XX віку навіть важко читати давні книги: заважає настроєність на легкий лад, бракує вистражданих понять. Заважає звичка недовірко і поблажливо ставитися до книги — брак культури, серйозної зосередженої думки. Розмито дороги, по яких можна повертатися до джерел. І разом з тим уже цілком очевидно, що гра в замінники вичерпується, і треба повертатись до джерел.

В Євангелії дозвольному читачеві набридають описи зцілення хворих і оживлення мертвих. Він не розуміє, що це найзрозуміліша і найсерйозніша мова, з якої народ може пізнати Бога. Народ чекає від Бога чуда — повернення життя! Але повернутий до життя зникає і забуває...

Маєстат моральної науки вічно високий лише для обраних. Живі джерела в пустелі заметані пісками, і вічно народжуються ті, хто знов має їх розкопати.

Тільки грім смерті і скрута хвороби пробуджували людей, і хвилинами розкривались у них очі перед безоднею. Потім наступало пристосування, глухе забуття і затвердіння серця. Чудом віцілілий посміхався і змивав посмішкою пам'ять про дотик смерті. Чудом вилікуваний хмелів від радості життя і зникав. Пам'ять заносила. Вранці вже прокидався знов "пупом землі", а все навколо роїлось, як сон, — більш сонячний, більш похмурий залежно від сил любови в його серці. Але диво, ці сили спалахували тоді, коли в цілому світі світилась чарами тільки одна ПОСТАТЬ. З цього починалось духовне оновлення, і тут вже виходили на поверхню глибокі невичерпні несподівані сили людського єства.

Людина — вічна тайна, якої не розуміли безпардонні експериментатори XX віку, що прийшли скористати з людських слабкостей... Вбиваючи віру в святиню, вони творили ілюзію нової людини в га-

рячкової уяві. В тій же такій уяві відбувався шалений прогрес і — наближення майбутнього.

Але насправді всі процеси життя йшли в одному напрямі — і ті, що плянувалися на відмирання, і ті, що плянувалися на розквіт. Холод убивав. Убивання духу було вбиванням життя. Хто вбиває іншого — вбиває і себе. За вбитим життям створюється мертва зона. "Великі зодчі" з нечуваною в історії рішучістю прийшли творцями мертвих зон на землі і в душі. Творцями білих плям в історії життя. Білі плями стали метафорою більма, з яким люди ніби дивляться — але не бачать.

Гойдаємось на велетенській хвилі історичного маятника тисячоліть. На одному краї гімн:

Роздество твоє, Христе, — Боже наш,
Возсія мирові світ розуму.

Світло розуму спалахнуло з новим літочисленням...

На другому кінці засвітила своє світло розуму епоха Просвітництва, проголосивши "розум владний без віри основ". Вже три століття котиться та хвиля...

Від першого маємо чотири Євангелії, наче велетенські чотири дзвони у блакитній дзвіниці неба. Маємо нашу мораль і етику, яка щоденно підносить нас над резонами користи, над колесом турбот, і стримує нас від падіння. Маємо естетику, що стала стабілізатором радості, мелодією душі і величчю храму. Маємо джерело високої гідності лиця, яке знов і знов омивається, щоб не втратити подоби Божої. Маємо завіт любови, якого вистачить, щоб жити попри всю мінливість людської долі. Маємо, зрештою, трансцендентні ідеї і вічні цінності, які роблять нас багатими, незалежно від майнового цензу.

Від другого — маємо сенсуалістичну і раціоналістичну філософію життя з явними початками давньої гедоністичної етики. Маємо іронію і сміх, який має тенденцію виходити з берегів традиції і скочуватися до блазнювання. Маємо блискучу белетристику, витворену на перехресті зіткнень Першого і Другого. Маємо всі різновиди соціалізму, який дає полегшену картину світу в межах видимості, чим провокує на глобальні експерименти, заплановані гордим, самовдоволенням розумом, одержимим ілюзією користи. Маємо величезний розгін всепролазного розуму, який переступає табу і обминає принципи, вистраждані драмами і трагедіями найвищих, вибудовані з мудрости Заповітів, зрошені історичним потоком сліз і крові. Маємо ілюзію необмеженої свободи без берегів... Маємо повинь розуму, що відійшов від джерел і глибин Божої мудрости й широко розлився на міліні, до того широко, що втратив русло, напрям і всяку міру. Маємо розбудовану систему технократії, вражаюче багат-

ство матеріялізованої праці, колосальний розгін механізмів продукування і нагромадження, що в своїй блискучій вершині виріс у пухлину військових арсеналів — поза межами здорового глузду. Маємо сьогоднішнє споживацьке суспільство, яке дедалі більш емансипується, не тільки від віри основ, але й від джерел, від ваги слова.

Ностальгія до світу, в якому особа мала більшу вагу — велику віру і велику силу — щораз наполегливіше ставить знаки питання над досягненнями прогресу. Зворотний бік цих досягнень очевидний для кожного. Без великої віри нема великої дороги і нема дугої людини, здатної долати великі дороги. А в малій людині виступають ззовні малі слабкості.

Прискорено відходять на наших очах сумними видіннями цілі епохи життя наших предків. Ми, здається, прокидаємося з якогось важкого сну. Документальна стрічка нині тягнеться, як апокаліптичне наближення. Та правда надто страшна, щоб її можна було усвідомити і прийняти. Прогнози наближення екологічної катастрофи ми сприймаємо нині як крик стривоженої уяви — і швидко знов заплющуємо очі.

У нас ще є вода. Ще маємо хліб і "дари садів". Ще пливе ріка, і на берегах сидять рибалки. Ще літають і щебечуть птахи. Ще граються і сміються діти. Ще чути слова рідної мови і пісні. І ще рішучі керівні голоси по радіо закликають нас до виконання обов'язків... Але збайдужілі люди мовчки слухають це, як голос банкрутів. Апокаліптичних феноменів ми явно не бачимо, як не бачимо радіації від Чорнобиля. Але знаємо: вона йде, і нею все просякає.

З сумною усмішкою ретроспективно прокручуємо кадри: нові грандіозні перспективи! Хімізація всієї країни. Перекидання на південь північних рік. Ще одна гребля — ще одне "море" на каскадах Дніпра. найдешевша і найчистіша — атомна енергія. З ліквідацією приватної власності зростає соціалістична свідомість мас і зовсім відпадає експлуатація людини людиною. З перевихованням людини в дусі беззавітної віри і відданості партії буде розв'язано всі педагогічні проблеми. Коштом народної сили ідеї реалізувались і одразу ж повертались до нас зворотним боком, якого гордий розум без скромної мудрости не доглянув. Зараз у людей спрагла мрія до повернення — до перебудови збудованого. Гра "в окремо взятую країну" і Залізну завісу закінчилась. Стражі режиму одмахаються від своїх пропагандистських понять про Європу — нині це "спільний дім"... Але всі відчують, що з усіх законів фізики зараз найуніверсальніший — закон сполучених посудин.

Чи знає нині хто, як і що можна рятувати? Але вікова естафета духу горить над нами і сяє вічними знаками: рятуймо душу свою.

ФЕНОМЕН ЗАХОДУ

Коли заходить мова про посів християнства в історії різних країн і народів, знаходяться аргументи про і контра, а серед них і аргумент зневірених: скільки не сіяли, скільки віків не культивували зерно християнської етики і моралі, а де та країна праведників, яку створило християнське вчення?

Це спекулятивний аргумент: він пропонує брати вічно недосяжний ідеал за мірило реальності... З того, що зорі недосяжні, ще не випливає, що вони несправжні, говорив Гоголь.

Справа в тому, що на цій землі, де все одвічно тяжить до розмивання і обвалів, створено цитаделі Духу, які височать і не падають. Витворено осередки життя, яке освітлює навколишню мряку. Вогнища духовності й культури — і вони не згасають.

Без них залишається притча про сліпих поводитирів для сліпих... Люди творили і творитимуть собі кумирів. Вони в масовій єдності зачаровано слухали лжепророків і демагогів. Їм завжди було легше поклонитись Мамоні, аніж великому суровому Богові правди.

Про нахили юрби, про нерівність людей, різних за інтересами та здібностями, про самотність і приреченість високих — про все це написано багато драм і трактатів. Нерозумно ставити питання про країну праведників. Але треба ставити питання про створення духовних твердинь. Про панування духовних вершин, які мають височіти в очах... Про ієрархію цінностей, які стояли і стоятимуть над ілюзорними цінностями, що ними марить юрба.

Але в цій юрбі є люди дрімотні, ще не пробуджені до духовного життя. Ще не засвічені. Ще не вироблені. Найвища мета суспільства — будити і засвічувати. Згадується міркування дон Кіхота: може релігія не змінить чоловіка, але все ж таки краще, коли чоловік хоч на словах дотримується Закону Божого, аніж коли б він був одвертим безбожником.

Захід не став одвертим безбожником. Він інстинктивно тримається своїх давніх святинь у суєтному нинішньому світі, де кожного підкошує могутній потік сезонних цінностей і засліплюють очі вогні реклами. На давніх святинях темніють давні шрами від могутніх ударів, там вибухали перші спалахи лихоманки і духовних слабкостей. Вони швидко згасали. На зміну католицизмові приходила ще суворіша християнська релігія — протестантизм...

Всі давні суперечки про Марту і Марію, всі амбітні православно-російські виступи проти Заходу з позицій слов'янофільства, всі викриття католицизму видихнулись, одшуміли і впали, підточені суєтною, надто земною манією великодержавності.

Во многоглаголанії несть істини...

Падіння було низьким і страшним.

Нині ми навіть не знаємо, що вціліло під руїнами. Але вціліли уламки пам'яті. Про допомогу Заходу... Про втечу на Захід... Про позички і пожертвування Заходу... Про Біблію, видану на Заході...

Все це — початок переліку фактів, які треба усвідомити. З другого боку — треба нам спробувати усвідомити свої власні надбання, утрати і збережені сили. Бо коли не маємо свого — тоді ніхто нам не допоможе.

Рік по Чорнобильському симптому на заході України, в невідомому гуцульському селі Грушеві на крилі занедбаній і забутої каплички раптом став зримо з'являється Образ Скорбної Богоматері...

Мабуть, у давні часи це не було б таким дивом, бо цей Образ був завжди з людьми в молитві — перебував з людьми може навіть більш, ніж реально... Бо хіба без Нього вижили б ті, які вижили в повоєнне лихоліття цього розтерзаного краю?

А тут Він явився у відчуженій атмосфері замкнутої каплички — в світі соціального застою і збудених плакатів.

Литературная газета за 19 серпня 1987 року подала "Чудо в Грушеві" так, як і слід подавати в офіційній газеті. Зате місцева преса воювала з Образом Богородиці куди лютіше, ніж Мефістофель з трояндами. Бідлашнє районне начальство, зобов'язане відповідати перед вищим начальством за свою боротьбу з чудом, навіть не посміло по-людськи задуматися: що ж сталося? Воно думало тільки: що робити з тисячами й тисячами паломників... Потрусивши свої арсенали "наукової пропаганди", воно пояснило людям, що Бога нема і чуда нема і бути не може... А загадковий Образ, мовляв, утворюється в результаті хитро десь поставленої японської оптичної техніки. Ким поставленої? Загальна відповідь тут завжди готова (Ми — вони), а конкретно і не шукана...

Поміж багатьох тисяч паломників від Грушівської каплички вернулося багато глибоко схвилюваних людей, пробуджених тут на все життя. Все таки феномен переходу образу Потаємного у світ видимості діє на уяву людини невідпорно. Навіть коли він не вносить власне нового елементу.

За даними газети, чиновницька рука підхопила, не спитавши дозволу, шістдесят п'ять тисяч карбованців ("для Фонду миру") з пожертвувань паломників і поставила особливо важкий замок на дверях каплички (про ремонт ніхто й не натякнув), а звичне до вказівок вухо так і не почуло людського гомону, що, мовляв, крім білчиного колеса текучки і службових почуттів є ще інший невидимий світ у сповитку тасмниці.

"Якби Богородиця справді явилась, до цього не готовими виявились ні ті, ні другі", — міркує автор статті, чомусь прирівнюючи їх між собою.

Але що таїться в хитруватих очах чиновника — це особлива загадка. Що залишилося живого в його зім'ятій, огрубілій на службі

душі, яка не вміє заглядати в себе? Що він сказав би своїй матері про те чудо, яке віками тривожило уяву його предків, будило їхнє сумління і часом провідувало їх у годину тривоги і просвітління?

За "недосужностью по должности" нічого не сказав би... Але коли його освітити блискавкою перед тим, як має вдарити грім, він перехреститься, скаже "О Боже"... А далі не піде, бо не знає дороги, та й не захоче брати на себе хрест...

Інакше кажучи, до великих питань буття не готові люди, які нагромаджували не мудрість шукань і страждань, а негативні емоції. У колесі турбот і нестатків. Великого людина не відчуває так добре, як відчуває мале. В людському мурашнику всі так зайняті своїми клопотами, що ніколи на сонце глянути, не кажучи вже про те, щоб думати про Сонце і Небо. Навіть про землю — отруєну, засмічену і начинену страшними заведеними механізмами, інерцію яких годі зупинити — навіть про цю землю *homo sapiens* воліє не думати, бо куди спокійніше думати про свій клаптик землі.

Але велике існує. І то мірою незрівнянно більшою, ніж може усвідомити наш розум, ніж може збагнути маленький, захищений у скафандр посланець у космос... Треба бути генієм, щоб відчутти себе лише хлопчиком, який грається камінцями на березі безмежного океану істини (Ньютон) і треба бути вибіленим болем і стражданнями, щоб велике постало перед нами знов живим.

Може, страждання і є основним нашим капіталом, винесеним з пекельного горнила історії? Може, в ріці страждань і зберігаються живими наші традиційні духовні цінності — наш Образ Бога Живого? З одного боку — зруйновані храми і вбиті їх служителі, затоптані ікони, спалені книги, знівечені монастирі, вилучені рукописи... А з другого боку — уцілілі живі свідки Сили Небесної. Вони в останньому акті трагедії стоять перед необхідністю брати на плечі і нести свій хрест. Образи страдників — це неоціненний духовний капітал історії. Життя святих великомучеників — не просто історична пам'ять: це мудрість Отців Церкви, які берегли живий слід до Бога — офірну любов, струмочок, що так швидко і безслідно западає в суху землю. Якщо його не берегти — в землю кануть по краплині безслідно один за одним так, як канули у двадцятому столітті незліченні мученики за віру і правду. Один Бог знає міру святости замученого в таборах священика, тихої української селянки, що зачинилася з дітьми в хаті і вмерла голодною смертю, і сільського вчителя, який до останнього дня доводив, що жити треба правдою... Але сумніву немає, що кожен з них сіяв і хотів залишити зерно нащадкам. Нині тим зернам, сіяним чистою рукою, важко скласти ціну.

В українській мові є християнське позитивне слово "убогий". Убогий чоловік — це свій чоловік. Убога, але чиста хата — наша хата. Історично ми зріднилися зі станом убогости в нашому багатому краї... "Україна, вбога сестра ваша..." — звертаються кирилометодій-

ці до Росіян і Поляків. Вбога — значить у Бога, ближче до Бога, до своєї суті... Це поняття дуже пов'язане з поетичним нашим світоглядом, з українськими піснями і думами. Воно гармонує з християнським вченням про вічну відкритість душі Богові. Християнство багатих мусить трансформуватись і відходити від Бога, підіймаючись до панських і царських палаців.

Трансформація віри залежно від збагачення людини скарбами земними — це дуже складна проблема, над якою стоїть емблема верблюда перед вушком голки як застережний знак.

Коли Франко писав:

Лиш одного тобі благаю з неба —
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найкращі сини

— то він мав на увазі втечу синів від убогої Матері. Тут ми зустрічаємося з іншим, відштовхуючим полюсом бідності, де вже задумуємося: а чи не доводить це одуріння від бідності до втечі також і від Бога? Від Бога біжать не до багатих сусідів, а — в нікуди. Діти відчаю і зневіри, змарнілі тілом і духом, не мають снаги животворити душею молитву і падають в отупіння. Голод не тітка. Добровільна убогість — це щось інше: це результат духовних зусиль. А приречена безпросвітна убогість — не культивує духовної роботи...

Наш народ був проведений через чорну зону знесилення, відчуження від себе. Це було також збідніння почуттів, уяви, духовного життя. Легше зберігався обряд, важче — тонка верства культури. Натомість культивувався практичний розум, учитель пристосування.

Все ж таки в житті має бути мінімум для простої радості вбогих — і та радість є відгомоном душі на Божественний дар життя, на Сонце і Небо. Все ж таки в людини мають бути нагромадження сил і достатку, щоб захищати її перед різкими змінами вітру, різкими відпливами долі. Навколишній світ має бути настільки природним, щоб забезпечити людині просту радість буття і надію на добрий ранок. Звичайна бідність пограбованого, до якої наш народ звик од віку — це ще райське життя, що не йде в жодне порівняння з абсолютним зубожінням українського народу в роки зорганізованих "класових" міжусобиць, в роки зорганізованого людомору, в роки систематичного тероризування і винищування тих людей, які зберігали гідність і не стали гонителями на ближнього свого. Ми стали зустрічатись з таким повсюдним явищем, як охлялість — фізична і моральна, заляканість, зацькованість, збайдужіння, і — самозахисна агресивність, запобігливе пристосовництво.

Очевидно, такі хвороби були завжди і в кожному народі, але саме як хвороби, заглушені в глибині. В епоху тотального терору хво-

роби вийшли на поверхню. І деякі з них стали навіть культивуватись під гаслами "беззавітної відданості партії". Влада і офіційний авторитет закріплювались за ними людьми аморальними, на все готовими — на слово команди...

Хворий суспільний організм для того, щоб зберегти животворні духовні цінності і струмок традицій, не ховає, а викидає зі своїх надр найнеприспосованіший елемент — і вже залишає його на поверхні. А навколо нема незалежного монастиря, ні замку, ні дому, де можна було б заховатися в цитаделі духу...

Озлиденілі і озлілі стражі "єдино вірного" стандарту накидаються на неподатливих беззахисних ідеалістів, на тих одвічних "вбогих духом" і "кротких", "спраглих правди" і "гнаних за правду", "милосливих" і "чистих серцем"... Вони поносять і лихословлять противників, одягають їх в уніформи злочинців і кидають в тюрми, в психіатричні лікарні, у "виправні колонії" — разом з розбійниками...

Тимчасом залякана і мовчазна маса ще тісніше натягує на себе маски, непроникні, надійні, і відвертається від гнаних.

Але життя не зупиняється. Над зримими і невидними болями землі, над болотами застою і смертельним відчаєм задушуваних віють вічні вітри часу і змін. І десь на тому краю землі жива душа чує крик живої душі. Сіль землі лежить у землі зовсім не для того, щоб підіймати куряву на поверхні. Проте, всі відчують, що це — надія землі.

Коли на початку 1972 року стражі застою були спущені з короткого прив'язу і в Україні почався тотальний обшук, ми в камерах відчували цілковиту сваволю беззаконної держави... Але разом з тим відчували, що слуги її не можуть абсолютно звільнитись від моральних законів — і наче ведуть з нами торг за відступ від моралі. Звинувачують нас за "злочинні" думки, "нібито в СРСР нема демократії", "нібито мораль заснована на релігії", "нібито в Україні проводиться насильна русифікація", "нібито у нас є духовний гніт і духовний голод", "нібито у нас тільки цифри, за якими нема економічного розвитку", "нібито партія має всю владу і привілеї" — і, здавалося б, при такій постановці "питань" можна цілком переступити через мораль взагалі. Але ні: десь у них теж залишалось приблизне відчуття пристойності, поваги і може навіть якоїсь правдивості. Часом це дивувало, часто додавало сил: мораль ввійшла в плоть і кров людини, жодні підступи "виправити" її і розкласти на клясові елементи не можуть людину морально знеутралізувати, дегуманізувати, позбавити лица. Людина у вічному полоні законів того Бога, Якого вона часом зневажала і зреклася. Навіть після отримання безсовісних інструкцій і санкцій прокурорів, людина принаймні вдає перед вами і перед собою, а особливо по дорозі додому і вдома, що вона така сама людина, що вона теж хоче добра, правди, миру, от тільки служба... Вся безбожна система в найчорніші дні агонії

ззовні дотримувалася Божих понять, лише намагалася наповнити їх іншим змістом...

Отже, ці поняття загальноовизнані, і сила за ними загальноовизнана. Вони тільки до краю обскубані і знецінені — в тій атмосфері, де ненависть і насильство є щоденним інструментом "класової боротьби". Вони досить ослаблені і знецінені в серцях людей, що носять маски лояльності. Вони живі і щоденно животворяться в серцях людей, які наповнюють їх змістом щоденної боротьби і офіри. Але на всіх рівнях вони залишаються — їх замінити нічим.

Коли президент Картер став відходити від прагматичної дипломатії і поклав в основу міжнародних відносин мораль, а діткливе питання про політичних в'язнів у Радянському Союзі поставив у контекст основних міжнародних проблем, у найчутливіших больових точках — концтаборах — це переживалось як найсерйозніша моральна реформа ХХ віку, zdegradованого на шляхах компромісів з принципом сили. Безнадійна від самого початку авантюра в Афганістані була, на мій погляд, конвульсивною реакцією принципу сили на піднесення принцип моралі. Це був надривний виклик і спроба нового терористичного самоствердження на замінованій планеті!

Але реакція світу була на цей раз одностайною, а невдачі множилися, як злидні. Безвідповідальна гра в мир, в законність і право, підписування пактів і угод, яких не збирались дотримуватися, безвідповідальне замовчування власних гострих проблем, безвідповідальні заяви і оптимістичні звіти, за якими вже всі бачили банкрутство і суто поліційне благополуччя — це було обличчя правлячих старців, позбавлених мудрости, традицій і просто практичного розуму. Поліс аморалізму свідчив сам за себе. Але він також своїм негативним прикладом працював на ідею морального оновлення.

А тимчасом у споживацькому суспільстві Заходу не переставали працювати релігійні, громадські, культурні осередки, які постійно, з неослабною енергією подавали допомогу невідомим братам на Сході. Безкорисність цієї допомоги сіяла розгубленість у рядах, уніфікованих ідеологією матеріалізму.

Якби зібрати усі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену — Христя Бремер — ви розгубилися б і розвели б руками: "це неможливо"! Йдеться не про те, чи робить вона це на кошти Міжнародного ПЕН-Клубу, інших добродійних організацій чи на власний кошт — ідеться про те, що жодна радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи! Вона пам'ятає, що кого болить, як з ким говорити, і знаходить час при цьому прикрашувати свої святкові листи малюнками чи наклейками. Пам'ятає про всіх, молиться за всіх і підписується: "твоя сестра Христинка". Наші спантеличені чиновники в

цілях державної безпеки називають цю дивну німецьку жінку українською націоналісткою...

Взагалі, дух західної християнської активності був від самого початку незрозумілим тут. Різними каналами після революції йшла в СРСР допомога спраглим і голодним. На початку 20-их років про неї писали газети. А в *Короткому курсі* історії партії все це узагальнилось у фразі "Международная буржуазия пыталась задавить молодую республику советов костлявой рукой голода".

Рука влади і всевладного партійного апарату перехоплювала цю допомогу в "ідеологічних цілях", називала її підкупом, відсила-ла в страшному 1933 відібраний від дітей наш хліб на ринки Захо-ду, щоб показати, які ми є багаті і щасливі... А допомога Заходу все одно йшла... Вона не переставала йти до війни... Вона годувала і одягала нас під час війни. Вона не переставала йти після війни... Во-на не перестає йти зараз — у Чорнобиль, у Вірменію, в Узбекистан...

Ідеться не про вагу і розмір цієї допомоги, а про сам феномен: вона йде, всупереч мінливим обставинам і політичним резонам. Іде у формі хліба і у формі Слова...

Тут треба особливо зупинитись на християнських традиціях За-ходу і на типі людини західної цивілізації. Сьогодні на міжнародній зустрічі в Москві філософи debatують на тему "Розуміння цінностей західної цивілізації". Вже в самій темі є визнання об'єднуючої енер-гії великих, здавалося б, давно зужитих слів, які оживають з новою силою в кожному поколінні.

Важко уявити собі сенс об'єднання на ґрунті бідності чи клясо-вої приналежності. Люди різних країн можуть об'єднатися задля вселюдських ідеалів, що живлять добрі зерна. Об'єднують абсолюти — високі, вічні, недосяжні, як зорі. А об'єднує слово Христа, якщо до-сить високо підняти до нього. І тут безліч прикладів, коли висо-кий ідеалізм братає людей — через океани, кордони, соціальні бар'єри. Бо всі ці бар'єри, як і тлінні скарби землі — блякнуть у світі ідеалів Істини, Любови, Добра, Краси.

Говорячи про тип людини християнської цивілізації, не маю на увазі лише людей глибокої віри, а людей, породжених західною хри-стіянською традицією, слово яких зобов'язує до діла.

Нас єднає з ними почуття духовної спорідненості, людської єд-ності і солідарності, яка завжди жива, як би там не освістували її цілі меї політичної кон'юнктури.

Особито я відчув потужні струмені того братерського тепла од-разу, як тільки вийшов у вільнішу зону заслання, як тільки зафункці-ювала пошта. Голоси з Англії, Німеччини, Канади й Америки, Фран-ції, Італії, Швеції, Литви і Польщі — це не був злагоджений хор, але це були рідні, впізнавані ще з дитинства чисті голоси любови до ближнього — прагнення нагодувати голодного, напоїти спраглого і

провідати його в темниці. І це був справжній "інтернаціонал", хоча превалювали в ньому українські голоси.

Я подумав собі: коли б навіть наші віковічні святині від якоїсь вселенської епідемії впали і були зовсім затоптані, — з того тепла простягнутих рук можна було б витворити новий живий образ християнського Духу, якого залишив Христос Утішителем на гіркій землі. І якби та земля виснажилась на вітрах XX віку, мої незнайомі сестри-брати самі вже не вірили, а тільки світилися світлом погаслої зорі, то й тоді можна було б відчутти, яка то висока Вифлеємська зоря дала світло нашій планеті на довгі віки, щоб воно засвічувало кожную індивідуальність і творило у Всесвіті широку світлову смугу любови і доброї волі. В самотності особливо відчуваєш великі істини, загублені в суєті на торжищах велелюдних. В нічному небі великого міста навіть не видно зір.

"Знайте, що я часто згадую вас у своїх молитвах, і нема нічого крашого, ніж коли хтось за іншого молиться", писала мені у Східний Сибір німецька письменниця Христина Брюкнер. Здавалось, вона була найменш релігійна серед моїх численних кореспондентів із Заходу. Серед них були дуже ласкаві й прості серцем. Скільки ж щоденних молитов підіймалось до неба і різбило в слові незвичні зеківські імена, розсіяні у далеких просторах Азії і Сибіру! Яку силу духу мали відчутти і відчували самотні в'язні і засланці в тих постійних молитвах, листах, книжках і святкових дарунках Заходу, де слово Христове ввійшло в плоть і кров народу, ввійшло в спосіб і стиль життя! Як підтримувало, підносило і гармонізувало дух таке слово молитви за тебе з невідомих, ніколи не бачених уст! Як майже голосно звучала в десятках загублених у безвісті тайги хат молитва далекої невідомої жінки! Як єдналися під небом ці слова молитви і любови!

Захід упорядкований, ситий, заматеріалізований... Але ми нічого не зрозуміємо у віяннях кінця XX віку, якщо не відчуємо цього дивного хору, що довгі роки крізь час і простір єднав душі незнайомих людей і виспівував всюдисущий Дух. Нічого нам не пояснять персональні звільнення в результаті персональних заступництв осіб впливових, хоча початком їх, мабуть, теж була молитва.

Сили затверділого роками, узвичашеного і узаконеного зла були величезні — і наче непробудні. Фундамент безбожності ніби дав їм силу вічної мерзлоти. Яка ж сила мала бути у Слові, коли воно в листі невтомної Анни-Галі Горбач часом пробивало камінь і проникало навіть у табір і карцер!

Яка моральна сила панує над людьми, якщо їй підлягають також ті запеклі, які відвернулися від моралі в ім'я абсолютної влади...

Але я впевнився, що життєдайна сила є лише у слові, освітленому вірою і спорідненому з тим, що "найперше було Слово". Саме во-

но було світлом супроти дрімотної стихії ночі на землі, саме воно будило, кликало, поривало. Ми всі це знаємо, відчуваємо, але час від часу треба нам нагадувати про джерело того світла, що благословляє нас життям: "Я є світло... — ви світло для світу..."

Протягом двох-трьох поколінь ми винесли важкий урок глухого матеріалізму, який зробив слово ужитковим централізованим засобом для передавання інструкцій влади. Слово стало засобом обману, підміни цінностей. Сила його поблякла і в житті, і в мистецтві.

Не знаю, що означає ПЕН-Клюб для європейського письменника, який не відає боротьби з цензурою і з цензором, що сидить у тобі самому і підказує усереднену погаслу правду, яка не будить. Ми можемо покласти перед світовим арбітром гори мертвих книг, написаних часто здібними людсьми, які приспали в собі Дух, заглушили віру, здрібнили любов і малодушно заробляли пером довіру та похвалу вождів. Хай ці гори книг послужать прикладом засохлого зерна, кинутого на камінь. Прикладом змарнованого таланту, що розмінявся і служив темним силам та темним цілям.

Не будемо ідеалізувати літератури, що з'являється на Заході. Подібно як і люди, книжки теж ідуть стежками блудного сина і несуть у собі всі людські слабкості. Але література Заходу не переставала котити важкий камінь на Сізіфову гору. Там не затихала вічна драма пошуку і боротьби. Ми відчували звідти сигнали тривоги і спалахи слова, яке несе світло.

Особисто для мене ПЕН-Клюб існував усі довгі роки заслання як високий Сізіфів пагорб, де миготів маяк для бездомних у життєвому морі. Це відчутна духовна сила, яка спрямовувала на мене імпульси цілими роками з Лондону, з Бремену, з Торонто... Це наче добра мама, яка завжди пам'ятає, що десь в далекому і незнайомому світі є дитя — частка її самої. І це не варіант нинішньої синтетичної мами, а таки справжня мама, сповнена любові і надії...

І головне — вона сіє віру в реальність світової культури і літератури, в духовну єдність людства, в велику силу тієї тоненької людської верстви, що культивує джерела і зберігає живу воду для змучених, спраглих і заблуджених. І вже те дитя не сміє думати, що воно само по собі і само для себе. Воно частка, приналежність до хранителів духу — це зобов'язує і додає сил.

Нині, за тонкою стіною часу розмивається і забувається поняття "в'язні сумління". Я гадаю, це поняття треба зберегти назавжди. Непримиренний Захід вичленив і підніс його до рівня феномену духовної чистоти. Ніхто не мав ілюзій, що сюди належать люди однакові, що всі люди святі. Було ясно, що на волі є і здібніші, і помітніші. Але розуміли, що це нерозмінна людська верства, яка несе призначення бути людською духовною єдністю, нести хрест і торувати вічну Хресну Дорогу. Бо треба бути вибіленим боєм і стражданнями, щоб стати

витонченим нервом-антоною і відчувати понад усім видимим реальним життям та його приманами, понад всепоглинною суєтою світу постійні позивні — голоси ідеалістів усіх країн і всіх часів. Вони є тією силою, що тримає і животворить ідеали нашої цивілізації.

Власне, тільки ці ідеали і дають нам підстави говорити про людську спільність.

Бо що ми можемо запропонувати Заходові у відповідь на його традиційну допомогу?

Рівновага сил, яка зв'язувала Захід і Схід, була по суті рівновагою страху. За нею стояли і стоять зовсім неоднакові, нерівні сили.

Колись у нас була прийнята одна маска перед світом: міна самовдоволення і рішучості. Що тільки не ховалось за нею, окрім банкрутства і безвідповідальності, готової знищити кожного, хто називає речі своїми іменами.

Але ігри закінчуються раптом, і діри виступають явно.

Мусимо дати — в стилі нового мислення — самим собі і світові правдиву інформацію про свої екологічні, моральні, національні, економічні і політичні проблеми. Бо планета стає тіснішою, і кожен великий чи малий Чорнобиль — симптом для цілого світу. Мусимо знати свої задавлені хвороби, щоб передбачати наслідки, загрозливі для нас і для всього світу.

Інформація XX віку страшенно зфальшована, спотворена усталеними стереотипами, затертими монетами політичної кон'юнктури. Ефір засмічений гаслами, карикатурами — осадами війни. Насильство і нерозумний егоїзм залишили дітям нашого часу нелегку спадщину. Всупереч здоровому глуздові, звинуваченнями тавровано цілі нації.

Лице українського народу все покрите потворними стереотипами. Воістину, як каже народна мудрість: вони ніколи не забудуть тобі того, що душили і грабували тебе...

Використовуючи стихію революційної пропаганди на весь світ, імперські стратеги мітів назвали всю українську визвольну війну 1917-19 років бандитизмом і приписали нам, переможеним, усі свої погромницькі діла. Цього не можна було зробити з Польшею, Фінляндією, країнами Прибалтики, бо вони мали свій державний апарат національного самозахисту. Але що мала Україна, в післяреволюційному уряді якої майже не було українців. Верхівку її інтелігенції фізично знищили, а селянство задушили голодом під барабанні марші п'ятирічки. Радіо і преса на Україні виконували безпрецедентну в історії функцію — звинувачування і принижування імені свого народу. Вони висміяли саму ідею незалежності України. Вони назвали "лютими ворогами народу" українських політичних лідерів, ту демократичну інтелігенцію, яка починала боротьбу за державність наївним гаслом: "України на багнетах будувати не буде-

мо". Вони затаврували словом "бандитизм" селян, які не хотіли віддавати весь свій хліб і не хотіли добровільно вмирати з голоду.

Потім замаскували масово зорганізовану патріотичну боротьбу України проти гітлерівської окупації, замовчали наші величезні жертви в цій боротьбі з гітлеризмом і сталінізмом і виставили перед світом українців в образі фашистських прислужників. Їм потрібно було виставити в очах світу покидьків під українським іменем, переплутати їх з націоналістами, які гинули в боротьбі проти окупантів.

Польська преса, користуючись привілеями на партійну істину, оформила за українцями найгірші злочинства часів фашистської окупації так, що бідолашні польські діти, дивлячися на живого українця, дивуються з того, що це звичайний, добродушно усміхнений чоловік.

Мабуть, в такому ж становищі дитини і західні кореспонденти, які несподівано відкривають, що в Україні нема антисемітських молодечих об'єднань (чомусь у світовій пресі не чути осмислення цього факту). В Україні при всій стихійності Руху, антисемітські настрої не культивуються, хоча вони, розуміється, можуть процвітати і жити-тися взаємністю в юрбі міщан, абсолютно не причетних до національних змагань.

Брак інформації, стереотипи і брак осмислення інформації — це нині загрозливі симптоми. Фальшива інформація провокує страшні події... Світ не усвідомлював, що в реквізиціях 1918 року вже були зерна людомору 1933-ого. Світ не усвідомлює, що на сході Європи глухо живе нація, наполовину скошена владою і світовою війною, залитою переважно українською кров'ю.

Але чи не від дистрофії і терору 30-их та 40-их іде покалічений ветеран Афганської війни в атаку проти найсовісливішого з академіків, а від свого уряду вимагає лише кращих протезів? А коли маса народних обранців в гістеричному збудженні освячує до героїзму цю сліпу жертву бездушної влади (адже всі знають, як, де, коли убили чужих і своїх) — то чим це відрізняється від "зіг-гайль!" 30-их років? В кінці XX віку це смертельно небезпечна атрофія морального чуття!

Головна криза — це криза людини. Її хочуть перебудувати ті, які виховали, і на тих самих ідеях. Право, совість, правда — для них лише інструмент влади. Нерозумний егоїзм — їх єдиний принцип. Її героїзм особистий, кастовий, шовіністичний, догматичний... Ще в кінці 19-го віку вони вірили в свою місію визволяти світ, уніфікувавши свідо-вство і мораль всіх людей за своїм зразком. Ще вчора вони пишали своїми досягненнями у нищеннях національних мов, культур, а сьогодні пам'яті — в ім'я визволення людства від "пережитків минулого". Нині вони пояснюють збайдужілій молоді поняття європейських цінностей — цінність знівеченої рідної мови, традицій, культури... Для цього ніхто не соромиться і не вважає себе банкрутом.

Але порятунок хворої країни в наших руках... В наших слабких руках.

У відповідь Заходові на його дотримання традиційного обов'язку і закону, ми маємо виконати свій обов'язок: повернутися лицем до правди. Нині правда потрібна всім: попереду прірва.

"І не введи нас у спокусу" — молимося з острахом, знаючи приказку про відчинені двері, що можуть спокусити і святого... Нині людина ввійшла в смугу великих випробувань свободою — посеред розмитих принципів. Щораз важче дається людині гідність і справжність. Одна справа знати правду, інша справа — жити правдою. Одна справа проповідувати віру, інша справа — жити вірою. Людина схильна скочуватися від справжності служіння Богові до мізерного прислужування ідолів. Попри щоденні нагадування, людина схильна забувати, що ілюзорні матеріяльні цінності лопають, як мильні бульбашки... Але духовні цінності здатна нести тільки міцна, вироблена індивідуальність. Та самий інстинкт життя повинен наvertати кожного до джерела любови, бо любов — то є сутність світу.

Цей подвиг повернення до правди можливий тільки на хвилі повернення до Бога.

Можливо, головний урок, який ми винесли зі своїх страждань, можемо явити світові як уточнення до Апокаліпсису — це консеквент безбожності, спародійовану мораль, етику, душу.

Без Бога — правда, честь і сама особа непотрібні... Моральні цінності — недійсні. Там починається інша, свавільна гра, гра без правил. Дай нам, Боже, здобутися ще на один урок: відживлення змученої занедбанної душі. І дожити до свята духовного єднання з усім світом.

